

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI

M MIPA

'O E

FALE ALEA 'O
TONGA

FIKA	2
'AHO	Pulelulu, 08 Sune 2016

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI M MIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Tu'ivakan
Tongatapu

'Eiki Fakafofonga N pele, Vahefonua

Hou'eiki Minisit Kapinetai

'Eiki Pal mia

'Eiki Tokoni Pal mia

'Eiki Minisit Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula
& Kau Tau 'a 'Ene 'Afi

'Eiki Minisit Pa'anga & Palani Fakafonua

'Eiki Minisita Ngaahi Ng ue Fakalotofonua

'Eiki Minisit Fefakatau'aki, Ngaahi Ng ue 'a e Kakai
& Polisi, Pil sone, Tamate Afi

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H ai & Tute

'Eiki Minisit Lao

'Eiki Minisita Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai
Fakahau

'Eiki Minisit ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

'Eiki Minisit Mo'ui

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi & Takimamata

Samuela 'Akilisi P hiva
Siaosi Sovaleni.

Lord Ma'afu Tukui'aulahi
Dr. 'Aisake Valu Eke
Fe'ao Vakata

Dr. P hiva Tu'i'onetoa
T vita Lavemaau
Sione Vuna Fa'otusia
S misi Taulangi

Poasi Mataele Tei
Dr. Saia Ma'u Piukala
Semisi Lafu Sika

Hou'eiki Fakafofonga N pele

Lord Tu'i' fitu

Lord Vaea

Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

Lord Tu'iha'angana

Lord Tu'ihateiho

Lord Nuku

Lord Fusitu'a

Niua

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 2 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 2 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga N pele 'Eua

'Eiki Fakafofonga N pele Ongo

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Fika 4 Tongatapu

Mateni Tapueluelu

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Vili Manuopangai Hingano

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa *Light of Life* Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

S miu Kuita Vaipulu

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 02A/2016
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

'Aho Pulelulu 08 Sune,

2016

10.00am.

HOKOHOKO 'O E NGAUE 'A E FALE ALEA

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	Palani Fakaangaanga Fakata'u 2016-2017 'Ofisi 'Atita Tonga
Fika 05	:	<u>Komiti Kakato:</u>
		Lao Fakaangaanga Fika 8/2016: Lao Fakaangaanga ke fakahu atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga (2016/2017) * Polokalama Patiseti Fakaangaanga 'a e Pule'anga ki he Ta'u Faka-Pa'anga 'oku ngata ki he 'aho 30 Sune, 2017 * Fakamatala Patiseti 2016/2017 * Palani Ngaue 'a e Ngaahi Potungaue Fakapule'anga 2016/2017-2020
Fika 06	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 07	:	Kelesi

Fakahokohoko

6

Lotu	6
Ui ‘a e Fale	6
Poaki.....	6
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea.....	6
Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘Atita Seniale 2016/2017.....	7
Tukuhifo ki he K miti Kakato Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘Atita Seniale	7
Tokanga ki he founa fakahoko’aki fakatonotonu mo e tokoni.....	7
Tokanga ki he sekitoa langa mo ‘ene langa fakalalakaka faka’ekonomika	9
Fehu’ia t kunga e langa & teuteu ki he Sipoti he 2019	10
Tokanga ki he fakalahi 3.5 miliona ngali ta’epalani ki he Patiseti	10
Tokanga ki he m l tokoni muli ki he Patiseti ke ‘oua fe’amokaki.....	11
Tokanga ki he vahevahe tokoni fakalalakaka e fonua.....	11
Tokanga ki he fakalea e Fakamatala Patiseti	11
Tokanga ki he vahe’i 45 & 33 miliona Patiseti Potung ue Ako & Mo’ui.....	12
Tokanga p ‘e lava fai sipoti 2019	13
Tokanga ki he l pooti he fekumi maka koloa ‘i kilisitahi	13
Tokanga ki he v ‘o Tonga mo e ngaahi fonua muli.....	13
Tokanga ke ngaue’aki e pa’anga talifaki ki hono taumu’a totonu	14
Poupou ki he vahe’i lahi konga Patiseti ki he ako.....	15
Tokanga ki he tu’unga teuteu ki he sipotikoe’uhi ko e fet kuaki ‘ave mitia	16
Tokanga ki he ‘uhinga hiki lahi ai patiseti ta’u fakapa’anga ka hoko.....	17
Fie ma’u mei he Pule’anga ha polis fakalukufua ki he kaha’u.....	18
Tokanga ki he palani ng ue ‘o e Patiseti.....	20
Tokanga ki he ta’efiem lie palani ng ue ngaahi potung ue Pule’anga	21
Tokanga ki he Patiseti ‘a e Takimamata	21
‘I ai ‘a e holo lahi ‘i he ng ue ‘a e Pule’anga.....	22
Tokanga ke fakatokanga’i Pule’anga tokolahi kau ng ue fakapule’anga	22
Tokanga ki he holo tu’unga fefakatau’aki fakalukufua	23
Tokanga p ‘oku muimui’i Pule’anga ke liliu n mei Siaina ko e tokoni.....	23
Tokanga ‘oku kei mamafa pe totongi tupu ta fakafoki n	23
Palopalema fakasosiale he ngaue toli ki muli	24
Tokanga ki he ta’efakafiem lie palani ng ue ngaahi potung ue	27
Tokanga ki he lisi m keti Vava’u	27

Tokanga ki ha founa ke ng ue vaofi sekitoa taautaha mo e Pule'anga.....	27
Tokanga ki he uesia langa fakalalakaka makatu'unga he ng ue faihala.....	28
Tokanga ki he tu'u Lao fekau'aki mo e lipooti 'Atita ki he M mipa m l l e Fale.....	28
Tokanga pe 'oku fen pasi palani ngaue Pule'anga mo e fie ma'u vivili kakai.....	29
Fakama'ala'ala 'Eiki Minisit fekau'aki ki he fie ma'u ngaahi v henga fili	30
Tokanga fekau'aki mo e tokoni <i>ADB</i> ki he maama hala Ha'apai	31
Tali Pule'anga fekau'aki mo e maama hala	31
Tali Pule'anga ki he polokalama tanu hala	33
Fokotu'utu'u Pule'anga fekau'aki mo e ta'ema'u ng ue	33
Tali Pule'anga ki he l pooti 'atita fekau'aki mo e Minisita <i>MOI</i> m l l	33
Tali ki he ngaahi pole ko ia he ng ue langa	34
Tali Pule'anga ki he palopalema he tafa'aki fakasosiale	35
Tu'unga mateuteu Pule'anga ki ha fa'ahinga faingata'a.....	37
Tali Pule'anga fekau'aki mo e H tele Tanoa.....	37
Tali Pule'anga ki he tu'unga faka'ekonomika e fonua	38
Tali Pule'anga ki he faingamalie he ng ue toli	38
Tali Pule'anga felave'i mo e kei ma'olunga totongi tupu pangike	39
Tali Pule'anga fekau'aki mo e n mei Siaina	39
N kehekehe 'e 2 mei Siaina	40
Tokanga ki he t fakafoki n toloi ta'u 10 mei Siaina	42
'Ilo'i mai p Siaina t kunga Tonga he n na'e fakahoko	43
Holo tu'unga fakatau he kaha'u	45
Tokanga pe 'oku fokotu'utu'u Pule'anga ke tokoni ki ha fa'ahinga katoanga	46
Fakafaingofua'i Pule'anga hotau kakai mai mei muli	46
Fakam l 'ia kamata ng ue Pule'anga fakahounga'i hotau kakai 'i muli	47
Liliu Nu'usila 'ene polokalama tokoni.....	47
Fakapa'anga he ivi fakapa'anga fonua p seti 93 e Patiseti	48
Tali Pule'anga ki he taau e vahevahe 'o e Patiseti	49
Vahevahe tokoni Patiseti ki he tokolahi e kakai	52
Tu'unga fakapa'anga e Pule'anga pe pa'anga ng ue	53
Kelesi.....	53
Fakam 'opo'opo Feme'aki Fale Alea 'o Tonga	54

Fale Alea 'o Tonga

'Aho: 8 Sune 2016

Taimi: 1000-1010

'Eiki Sea: K taki 'o fai mai 'a e lotu 'a e 'Eikí.

Lotu

(Na'e hua mai leva 'a e Lotu 'a e 'Eikí pea fai'aki ia 'a e lotu ki he 'aho ni)

'Eiki Sea: M l k taki Kalake 'o fai mai 'etau tali uí.

Ui 'a e Fale

Kalake T pile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá. Tapu mo e 'Eiki Minisit Fonuá mo e Hou'eiki Minisit 'o e Kapinetí. Tapu mo e Hou'eiki N pele Fakafofonga e Hou'eiki N pele 'o 'Ene 'Afió kae 'uma' e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí kae 'at ke fakahoko hono ui e Fale ni ki he pongipongi ni 'aho Pulelulu 8 'o Sune 2016.

'Eiki Sea kole ke u to e fakaongo mu'a.

'Eiki Sea: M l .

Poaki

Kalake T pile: 'Eiki Pal mia, 'Eiki Minisit Mo'uí, 'Eiki Minisit Ki He Ngaahi Ng ue Lalahi mo e Takimamatá, 'Eiki N pele Tu'ilakepa, 'Eiki N pele Nuku. 'Eiki Sea ko e ngata'anga tali ui e Falé, ko e 'Eiki Tokoni Pal miá pea peh ki he 'Eiki Minisit Fefakatau'akí mo e Ng ue 'a e Kakaí, Polisi, Pilisone mo e T mate Afí 'oku kei hoko atu p 'a 'ena poaki folau. Ko e toenga e Hou'eiki M mipa 'oku 'ikai ke tali honau uí, 'oku ai e tui 'oku nau me'a t mui mai p . M l 'Eiki Sea.

Me'a 'a e 'Eiki Sea

'Eiki Sea: M l . Tapu mo e 'afio 'a e Tolu Taha'i 'Otuá 'i hotau lotolotonga. Tapu foki ki he 'Ena 'Afió, Kingi Tupou VI kae 'uma' e Ta'ahine Kuini, Kuini Nanasipau'u mo e Fale 'o Ha'a Mohefo. Fakatapu atu foki ki he 'Eiki Minisit Tau Malu'i Fonuá 'a 'Ene 'Afió, Minisit Fonua mo e Saveá kae 'uma' e Hou'eiki Kapinetí, fakatapu atu foki ki he Hou'eiki N pele Fakafofonga e Fonuá kae 'uma' e Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. Pea m l mu'a ho'omou kei laum lie lelei ki he pongipongi ko ení, 'aho faka'ofa'ofa pea ko e 'aho 2 'eni 'etau feme'a'aki fekau'aki pea mo 'etau Patisetí, 'oku mahino p foki Hou'eiki 'a e founa 'a e ng ue 'oku fai ki he 'etau Patisetí, 'ai p ki ho'omou fiem lié, he ko e taimi ko 'oku tau hoko ki he fiká 'oku vave 'aupito. Pea ko ia 'oku sai p ke 'ai p ke fakama'ala'ala p ke mahino 'a e ngaahi fehu'i 'oku fehu'í, k kuo u tui te tau vave p . 'Oku lave'i p he motu'a ni 'oku ai foki e ngaahi k toanga 'oku fai, ko e 'aho 'o Toloá, pea mo e ngaahi katoanga kehe p , pea 'oku ou tui, 'ai p ke lava lelei hotau fatongia ki he fonuá. 'Oku ai p pea mo e ngaahi folau 'e

toki 'omai 'auhu k 'oku ... 'e toki lau atu ia 'a ... Pea ko e me'a p taha ke tau toki liliú, ko e kole p mu'a ki he Kalaké ke lau e Palani Fakaangaanga fakata'u ko eni 'a e 'Atitá, 'osi p pea tuku hifo ki he K miti Kakató ke kau ai p hono alea'í. M l .

Palani Fakaangaanga Fakata'u 'Atita Seniale 2016/2017

Kalake T pile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, 'Eiki Minisit Fonuá mo e Hou'eiki M mipa kakato e Falé kae 'at ke lau atu 'a e tohi 'oku fakah mai 'aki 'a e Palani Fakaangaanga Fakata'u 'a e 'Atita Senialé ki he 2016/2017.

'Eiki Sea mo e Hou'eiki M mipa
Fale Alea
Nuku'alofa.

Palani Fakaangaanga Fakata'u 'a e 'Atita Senialé ki he 2016/2017.

Fakatatau ki he Kupu 22 'o e Lao 'Atita 2007, Lao 'oku ou faka'apa'apa mo'oni ke u fakah atu 'a e Palani Fakaangaanga 'a e 'Atita Senialé ki he ta'u 2016/2017, 'a ia 'oku ne fakamatala ai 'a 'eku fokotu'u polokalama ng ue ki he ta'u fakapa'anga hokó, 2016/17. Fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e laó 'oku ou fakaafe'i atu 'a e Hou'eiki M mipa 'o e Fale Aleá ki ha'amou fakatonutonu p t naki mai ki he palani fakaangaanga ni. Pea 'i he hili ha'aku sio ki ha'amou ngaahi fakatonutonu p t naki mai 'e malava ke u liliu 'a e palani ni ke ma'u 'a e Palani Fakata'u kakató 'a ia te u fakah atu ki mu'a 'i he 'aho 1 'o Siulai 2016.

'Oku ou fiefia ke u 'oatu ha to e ngaahi fakamatala mavahe 'o ka fiema'u.

Fakamo'oni ki ai, S fita Tangi, 'Atita Senialé,
'Aho 29 'Epeleli 2016.

M l 'Eiki Sea.

Tukuhifo ki he K miti Kakato Palani Fakaangaanga Fakata'u 'Atita Seniale

'Eiki Sea: M l . Ko ia Hou'eiki kole p ia ke tuku p ia ki lalo ki he K miti Kakató. Taimi 'oku mou feme'a'aki ai ki he Patiseti 'a e 'Atitá...

<003>

Taimi: 1010-1020

'Eiki Sea: ...p 'oku 'i ai ha ngaahi feme'a'aki ki ai pea 'e tukuhifo p ki lalo. 'I he'ene peh Hou'eiki, 'oku ou kole ke tau liliu 'o **K miti Kakato**.

Tokanga ki he founa fakahoko'aki fakatonutonu mo e tokoni

Sea K miti Kakato: Tapu mo e 'Eiki Minisit Fonua kae 'uma' 'a e kau Tau 'a 'Ene 'Afió, peh 'a e Hou'eiki Minisit 'o e Kapinetí. Tapu ki he Hou'eiki N pele 'o e Fonuá pea tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. Tau fakafeta'i kotoa p ki he 'Otuá, hang ko e t taki kuo fai 'e he Sea. M l ho'omou laum lie hoko atu 'etau fatongia 'o e pongipongi ni. Ko 'etau hoko atu p ki he'etau Patiseti, ka ki mu'a iá ko u fie fakahoko atu p 'a e fanga ki'i me'a

ko eni, pea ka lava ia pea ko u kole ki he Tongatapu 4, ke me'a mai na'e te'eki ke 'i ai hano faingam lie 'aneafi pea peh ki Vava'u Fika 15. K taki p Hou'eiki, ko 'ene fakam 'opo'opo atu p 'e he Sea 'etau fakatahá teuteu ki he'etau liliu 'o Fale Aleá, pea mou k taki 'o faka'apa'apa ki he fakam 'opo'opo atu 'a e Sea.

Ko hono ua 'a e me'a 'oku ou tokanga atu ki aí, 'oku h p ia 'i he 'etau Tohi Tu'utu'uni 'a 'etau tokoní mo e fakatonutonu. Ko e tokoní ko ho'o fakakaukau 'a 'au *opinion*, 'a ia 'e kehekehe p 'a e *opinion* 'a e tokotaha kotoa p . Ko e fakatonutonú ko e mo'oni'i me'a. Te u fiefia lahi 'aupito kapau te ke me'a mai. Sea, vakai ange ki he peesi 17, palakalafi 3 'oku 'i ai 'a e fika ai ko e 16. Ko e peesi 89, 'oku tu'u ia ai ko e 29. Ko e h 'oku peh aí? Ko e fakatonutonu iá. 'E Hou'eiki! Ne u fakatokanga'i 'i he'etau to'u Fale Alea 'o e ta'u kuo 'osí, hanga 'e he ongo me'a ko eni 'e ua 'o ue'i 'a e loto 'o e kau M mipa 'e ni'ihi ke nau tuput maki. Mou mea'i p 'a e Folofola mei he Taloní. 'E hoko 'a e Fale ni ko e t sipinga, ko e fakataha'anga eni hono ua 'a e Pule'angá. Ko e t sipinga ia ki he ngaahi fakataha'anga 'a e siasí mo e ngaahi fakataha'angá 'oku fekoekoe'i, 'oku faka'ei'eiki hono tipeiti mo e ngaahi me'a peh . Ka ko 'eku kole p kia kimoutolu Hou'eikí, 'ai p 'a e k taki ke lahi, 'oku 'i ai 'a e lea 'a e kau pilit nia – *be patience*.

Ko hono tolú. Ko 'etau alea ko eni ko 'etau alea fakalukufua. 'A ia ko ho'omou ngaahi fehu'i 'e 'omi 'a e ngaahi fehu'i ko iá, pea ka lava ia pea tuku atu leva ki he 'Eiki Minisit ke ne tali. Ha'u 'a e ngaahi fehu'i lava lelei 'alu ia ki he Minisit Pa'anga, pea te ne toki tali atu 'e ia. Ka ko u faka'amu p fakataha p mo e 'Eiki Sea, tau 'ai p ke t kungam lie, ka ko 'ene vave tahá mo e lelei taha pea ko u lave'i p ko e laumalie lelei pe 'a e Hou'eiki mo e Fale pea vave. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e faingata'a 'o kapau te tau loto 'aki, ko e "Tonga mo'unga ki he Loto".

Ko e faka'osi p . Talam n atu Hou'eiki ke tau ma'u ha fakataha melinó, fiefia, kelesi'ia mo fakam fana pea tau ng ue 'i he laum lie ko e ng ue fakataha ke langa hake 'a Tongá. M l . Tongatapu 4!

Lord Fusitu'a: Sea, k taki ko e pou pou atu p ki ho'o me'a pea toki fai 'a e me'a 'a e Tongatapu 4, kapau te ke laum lie lelei ki ai.

Ko u fakam l atu 'Eiki Sea, pea kou toe fakam l atu ki he fakatokotoka ko ena na'e fai 'e he Feitu'u na pea toki kamata ho'o fatongia 'aneafi 'o kei mapukepuke 'a e molumalu mo e faka'ei'eiki 'o hotau Falé. Pou pou lahi atu ki ai. Ko e ki'i tokoni atu p ki he me'a na'a ke me'a 'aki 'oku fu'u mo'on 'aupito. Ko e fakatonutonú 'o fakatatau ki he'etau ngaahi Tu'utu'uni pea mo e ngaahi al me'a peh . Ko 'etau founa ng ue pea hono ng ue'aki 'a e Tu'utu'uni 'oku toe kau p mo e fakatonutonu ko 'a e *content* p ko e kakano ko 'oku me'a 'aki 'e he M mipá, 'oku toe kau p mo ia ai. Ko e ki'i tokoni atu p ki he me'a 'a e Feitu'u na na'a 'aonga atu ki ai. M l 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: M l 'Eiki N pele.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Tolu Taha'i 'Otuá 'oku 'afio hotau lotolotonga 'Eiki Sea, ki he ta'u faka-Fale Alea fo'ou ko eni, pea 'oku tau lau tapuaki 'i he fie kau mai 'a e 'Otua 'i he ng ue kuo tau fai. Fakatapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea mo e fakam n ki he ng ue 'oku fakahoko. Pea peh 'eku fakatapu ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea mo e T pile 'a Hou'eiki. M l ho'omou laum lie. Fakatapu atu ki he 'Eiki Pal mia 'o Tonga, kae peh ki he Hou'eiki Minisit 'o e Kapineti, pea m l 'a e ng ue pea peh 'eku faka'apa'apa ki hoku kaung

Fakafofonga. A'u atu mu'a 'eku faka'apa'apa ki he kakai 'o e fonua ki Tonga ni mo muli, pea talangata 'iate au 'o fai kitu'a 'Eiki Sea, ka 'i ai ha ngaahi lea teu fai atu 'i he to'u Fale Alea ko eni. 'Oku 'ikai ko ha taumu'a ia ki ha ta'efaka'apa'apa p malomaloa'a, p sauni p fehi'a. 'Oku fai 'aki eni 'a e loto lelei mo e taumu'a ke fakalalakaka 'etau ng ue fakalukufua, he t tu'o taha 'eku fai 'a e lea ko eni 'i he kamata'anga 'Eiki Sea, 'o faai atu ai.

'Oku ou fie fai p ha fakam l 'Eiki Sea, ki he 'Eiki Minisit Pa'anga pea mo e CEO 'a Fale Pa'anga pea peh ki he 'enau kaung ue pea mo e kau Minisit hono kotoa p , Kapineti 'i he ng ue lahi 'oku fai 'i he'etau Patiseti. Kau eni 'i he Patiseti vave mo'oni 'omai 'a e fakamatala Patiseti, 'Esitimeti, Palani Ng ue 'a e ngaahi Potung ue vave 'aupito 'Eiki Sea, pea ko u tui p 'e tokoni ke vave ange 'etau feme'a'aki ho Fale 'eiki ki he Patiseti 'a e fonua. Ko e ngaahi fehu'i 'e 'oatu 'e he motu'a ni ko e feinga p ke tokoni 'e Hou'eiki Kapineti.

Na'e 'i ai ha me'a 'e tolu na'e T Folofola ki ai 'a 'Ene 'Afió, 'oku ou loto ke taki p ki ai 'a e tokanga 'a e Kapineti 'o makatu'unga p 'i he Patiseti. ' luakí, ko e langa faka'ikonomiká mo e fekau'aki 'a Tongá pea mo m mani lahi 'i he langa faka'ikonomika he 'oku 'ikai ko ha motu 'eni 'oku tu'u mavahe 'oku tau p kinga ki mamani lahi. Uá, ko e akó 'oku fie ma'u ha kau leipa 'oku fakalalakaka ki mu'a 'enau akó pea fekau'aki 'a e taukei 'iate kinautolu pea mo e fie ma'u 'a e m keti. Tolu, ko e mo'uilelei 'oku fie ma'u ha kakai 'oku mo'uilelei ke nau langa 'a e fonua pea te u kamata atu mu'a 'i he 'Ikonomika 'Eiki Sea.

Tokanga ki he sekitoa langa mo 'ene langa fakalalakaka faka'ekonomika

Fakatatau ki he'etau Patiseti peesi 27, 'Aitemi 5.2 'oku peh , Fakalalakaka Faka'ikonomika mo e vakai ki he kaha'u ki Tongá. Ko e 'ataakai faka'ikonomika eni 'oku ou fie lave ki ai Sea, peesi 27. Te u lau atu p ha fanga ki'i kongá 'oku t 'a e fakamamafa 'o e langa faka'ikonomika 'a Tonga 'i he kuohili si'i pea mo e lolotonga ni pea peh ki he kaha'u, 'i he sekitoa mahino 'e taha, ko e sekitoa langa 'Eiki Sea, p ko e *construction*. Pea ko e ngaahi kongá eni 'oku fakamahino mai 'e he 'Eiki Minisit Pa'anga fekau'aki pea mo e *construction* te u lau atu p . 'Aitemi 5.2. Ko e fakafuofua ko ia ki he m lohi 'a e tupu faka'ikonomika 'i he 2014/15, na'e tokoni'i ia 'e he ngaahi ng ue langá 'o tatau p mei he ngaahi ng ue langa fakapa'anga 'e he ngaahi fonua tokoni pea peh ki he ngaahi ng ue langa taautaha, pea teu ngata mei ai 'Eiki Sea. Ko e kongá ko ia 'oku ne hanga 'o fakamamafa'i mai mo e ngaahi katoanga kehe 'o kau ki he langa 'ikonomika pea kau ai 'a e teuteu ko eni 'o e katoanga 'o e Kolisi Tupou, ko e fuofua Kolisi ia 'i he Pasifiki Sea.

Pea te u hoko atu he 'oku 'i ai 'a e kongá 'i he peesi 28, 'uluaki palakalafi p 'oku peh ia. Neongo ia ko e fakafalala ki he ngaahi ng ue langa 'o tatau p mei he ngaahi ng ue langa, *sorry* Sea. Neongo ia, ko e tupu faka'ikonomika 'oku fakafuofua'i ki he ngaahi ta'u ka hoko mai 'e kei hokohoko atu ai p 'a 'ene fakafalala ki he ngaahi ng ue langa. Ko e toe fakamamafa'i mai ia 'Eiki Sea, 'o e mahu'inga ko ia 'o e langá, kau ai 'a e langa ko ena 'o e Uafu F uá, kae peh ki Ha'apai mo e Polouseki *Fibre Optic*. Peesi tatau p 'Eiki Sea

<004>

Taimi 1020-1030

M teni Tapueluelu: ...palakalafi fakamuimui taha s tesi fakamuimui taha 'oku peh , "ko e fakafuofua ki he tupu lelei mo m lohi mei he sekitoa ki he fakatupu koloa fakalotofonua ki he

kaha'u 'oku tokonia ia 'e he ngaahi ng ue langá kotoa p , tautefito ki he ngaahi ng ue langa ki he teuteu atu ki he Sipoti 'o e Pasifikí 'i he 2019". Ko e kongá ia 'e taha 'Eiki Sea 'oku ne fakamamafa'i mai 'a e langá.

Ko e me'a ko 'oku ou tokanga ki ai 'Eiki Sea, pea fakamamafa mai 'i he peesi 36, peesi 36 palakalafi hono 2, ko e vakai ki he kaha'u 'oku fakafuofua 'e tupu lelei ai p mo m lohi 'a e sekitoa ni 'o faka'avalisi ki he p seti 'e 9.5. 'Oku tataki 'a e tupu ko ení 'e he sekitoa langa. 'Oku mahu'inga 'aupito 'Eiki Sea ke fakatokanga'i 'oku meimei ke *depend* 'a e langa faka'ikon mika 'i he tupu 'a e sekitoa langá 'Eiki Sea. Pea ko e tupu ko ia 'oku 'alu ia ki he ngaahi sekitoa kehekehe tupu ai 'a e sekitoa ko eni ko ki he maka ko e sima ko e papa, ko e me'akai 'oku ng ue'aki 'e he kau ng ue leipa, movete pa'anga ki he 'ekon mika 'Eiki Sea. K 'i he peesi 29, palakalafi 2 'i loto m lie 'oku peh , "oku 'i ai foki pea mo e ngaahi faka'alo'alongaua koe'uh ko e tu'unga ta'epau 'o e taimi fakahoko ai 'a e ngaahi *project* langa." 'A ia ko e me'a ia 'oku ou fie fehu'í 'Eiki Sea ko e fakap langi 'oku h ia 'i he peesi 23 'i he fakap langi, fakamolemole p 'Eiki Sea ko e lea ko 'oku ng ue'aki, "*there is also a degree of uncertainty in timing*, 'a ia mahalo ko e 'uhinga ia ko 'o e faka'ilonga uá 'Eiki Sea.

Fehu'ia t kunga e langa & teuteu ki he Sipoti he 2019

Makatu'unga 'i he fakamatala ko ení mo ha ngaahi fakamatala kehe kuo tau ma'u 'oku 'i ai 'a e tokanga 'Eiki Sea ki he t kunga ko ia 'o e langá kapau ko e hui tu'a ia 'o e langa faka'ikon mika 'oku makatu'unga ai 'a e fonua ni. 'Oku fu'u fie ma'u ke fakapapau'i 'e hokohoko atu 'a e langa ko eni, tautefito ki he langa ko 'o e sipoti. Ko e fehu'i 'oku ou fie 'oatu p ke tokoni mai ai 'a e Hou'eiki K pinetí pea 'oku ou tui 'Eiki Sea, he 'ikai ke nau fokotu'u ha fakamatala ki heni ta'e'i ai hano 'uhinga, 'oku totonu ke 'i ai hano 'uhinga k 'oku 'ikai ke h mai ia he Patiseti, pea 'oku ou kole p ki he Hou'eiki Minisit ke nau tokoni mai ai, ko e h t kunga 'oku 'i ai 'a e langá pea ke fakapapau'i mai 'a e fo'i fakakaukau ko , to e faka'ilo'alongaua ko hono 'uhingá he 'oku talamai mahino 'aupito fu'u mahu'inga 'a e sekitoa langa ke fakapapau'i 'oku lele 'Eiki Sea, ko e fehu'i ia 'oku ou tuku atu p na'a 'uluaki tokoni mai 'a e 'Eiki Minisit kau toki hoko atu 'Eiki Sea m l .

Sea K miti Kakato: M l , Vava'u 15 pea k 'osi ia pea hoko ki he N pele fika 'uluaki 'o Tongatapu, 'Eiki Sea.

S miu Vaipulu: M l Sea. Tapu mo e Feitu'u na Sea peh ki he Hou'eiki M mipa 'o e K miti Kakato. 'Eiki Sea 'oku ou fakam l , 'uluaki p 'oku ou fakam l ki he Minisit mo e Potung ue ko eni he fakamatala ko eni, hang ko ia ko ho'o me'a 'e Sea fakal kufua p ki he *Budget Statement*.

Tokanga ki he fakalahi 3.5 miliona ngali ta'epalani ki he Patiseti

'Uluakí p Sea ko e fehu'i p ko e h 'a e 'uhinga ne tufa mai ai 'a e me'a kov te'eki ai ke kau ai 'a e langa ko eni 3.5 miliona. Ko e fehu'i ia ke tali mai h hono 'uhinga, ngalingali na'e ta'epalani 'a e ng ue. Ko e fehu'i hono uá Sea ..

'Eiki Pal mia: K taki fakamolemole mu'a 'o to e ki'i fakaongo mai angé, fakaongo mai p he 'oku 'ikai ke u ongo'i lelei.

S miu Vaipulu: K taki Sea ...

Eiki Pal mia: ... 'i he me'a ko eni na'e toki 'osi.

Tokanga ki he m l tokoni muli ki he Patiseti ke 'oua fe'amokaki

S miu Vaipulu: Ko hono uá Sea 'i he *Budget Statement* 'oku talamai ai kongap ki mu'a 'i he kamata na'e *deficit* 'a e *budget* pea m l mo e *budget support* ke ne fakahaofi 'a e fonua ni, fehu'i ia hono ua. H 'a e 'uhinga ne peh ai 'a e *budget*.

Ko hono tolú Eiki Sea 'oku h 'i he fakamatala ko eni 'i he kongap ki lotó 'a e peh te tau vakai mei muli ke vakai'i 'etau lao ki he me'a ko 'e lelei kia nautolu. Ko e h 'uhinga kuo 'ai ai 'e Tupou 'Uluaki 'o tau tau'at ina ka tau 'ai 'e tautolu 'i he 'aho ni ke tau fakaongoongo ki muli ki he me'a 'e sai kia nautolu ko e CEDAW, me'a ia ko 'e sai kia nautolu. Totonu ke tau nofo p 'i he me'a ko 'e sai kia kitautolu.

Tokanga ki he vahevahe tokoni fakalalakaka e fonua

Ko e taha ko e ngaahi me'a me'a ko na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga Ha'apai 'aneafi, vahevahe 'o 'etau *budget* 'oku h ia 'i he peesi 102 'o e *budget support*, p seti 'e onongofulu (60) tupu 'a Tongatapu, ko e hoko hake ki ai ko Vava'u p seti p 'e 4 pea noa atu 'a Niua, pea p seti 'e 2 'a Ha'apai mo'oni 'a e l unga 'a e Fakafofonga, 'oku 'ikai ke peh 'a e anga 'o e fakalalakaka he fonua ni, ke fakalalakaka p 'a Tongatapu kae tukuange 'a e ngaahi motu ko ki tu'a. Ngaahi me'a peh Sea 'oku ou fie ma'u he taimi ni ke fai 'a e fakahoha'a ki ai, pea ko e taha 'oku ou kole ko e *Budget Statement* mo e taimi ni, me'a kotoa ke tali p ia 'e he Minisit Pa'anga, tali kotoa 'a e Hou'eiki Minisit ko ki he taimi te tau a'u ai 'o fakaikiiki 'a e *budget*, he koe'uhí na'e 'osi lohiaki'i tautolu he taimi tatau 'o e ta'u kuo 'osi. Na'e me'a mai 'a e Pal mia fekau'aki mo e *Forbes* taimi peh ni, 'oku 'ikai ke ne mea'i, kae t ko na'e paasi ia 'i he K pineti 'i Fepueli, 'ikai ke 'i ai ha taha 'i he Hou'eiki K pineti 'e lea mai ne 'osi paasi, ko ko ia kuo u peh , tukuange ke me'a mai 'a e Minisit Pa'anga 'i he me'a ko 'oku hoko 'i he 'aho ni ka tau toki hoko atu Sea, m l .

Sea K miti Kakato: M l . Sai p ko e ngaahi fehu'i mo e ngaahi me'a 'oku tokanga ki ai ko eni 'oku *note p* ki ai 'a e Minisit pea 'e toki tali k taki 'e Fakafofonga N pele fika 1 'o Tongatapu.

Lord Vaea: Fakam l atu Sea, pea 'oku ou talamon atu kiate koe ki he fatongia 'oku fai, kae 'uma' 'a e Minisit 'o e Ngaahi Ng ue Lalahi, talamon atu kiate koe 'i he tu'unga fo'ou kuo ke a'usia, pea peh ki he faka'apa'apa ki he Pal mia kae 'uma' 'a e Minisit Fonua pea mo e Minisit Pa'anga. Ko e taki lelei foki Sea 'a e Fakafofonga Tongatapu Fika 4, fakahisit lia ia Sea, *red card*, lolotonga 'ene *red card*, *yellow card*, toe foki mai p 'o va'inga. 'Oku ou fakam l atu ho'o kei lava mai ki he Fale ni.

Tokanga ki he fakalea e Fakamatala Patiseti

Sea 'oku fai 'a e tokanga lahi fekau'aki pea mo e *Budget Statement*, 'uluaki ko e fakalea, palani 'a e ng ue pea ng ue'i 'a e palani pea mo vakai'i 'a e ola pea mo hono ' takai. Sea ko e tu'utu'uni 'eni ia 'a e Minisit Pa'anga ki he kau K pineti, ko e halá eni mou muimui mai 'iate au, kau talaatu 'a e hala ke fononga ai pea mou 'ofa tui ki ai, kae 'oua te u talaatu 'e au 'a e hala ke mou fononga ai pea mou afe hake ni'ihi ia 'o kakau pea tuli hopo hake ni'ihi kae 'ikai ke tokanga mai ki he hala ko eni, 'a ia ko e fo'i 'uluaki fakalea ia ko e fakalea fakalotofale p

ia 'a e Hou'eiki K pineti, *this is the way*, mou tokanga mai ko e 'uhingá ke tau a'usia 'etau fononga, 'uluakí ia Sea.

'I he ta'u kuo 'osí ko e *budget* ko eni ko 'ene 'esitimetí na'e 'omai ko e 495.7 miliona, ta'u kuo 'osi, 2015, 2016 Sea, kuo a'u mai ki he 2016/17 kuo 555.1 miliona Sea ...

<005>

Taimi: 1030-1040

Lord Vaea : ... Na'e 'i ai 'a e *Revised Estimate* ai, na'e fe'unga mo e 496 miliona. Sea, 'oku ou lave atu ki ai, ko e 'uhingá, ko e makatu'unga ia 'a e me'a ko eni te u 'oatu 'o fakatatau ki ha toki me'a mai 'a e 'Eiki Minisit ko ia ki he Pa'angá. Ko e 'uluakí, ko e h hono 'uhinga na'e fatu ai e fakakaukau ko eni? Na'e fatu eni 'i he 'uhinga ko e palani ko ia 'o e *Tonga Strategic Development Framework*, pea mo e ngaahi ng ue na'e fai ko e *Strategic Development Goals*. Sea, l ua e ongo fo'i tafa'aki ko ení, ongo ua ko ení, na'e 'omai ia 'o fakamali'i 'o makatu'unga ai 'a e palani ng ue 7 ko eni na'e 'omai ko eni 'e he 'Eiki Minisit ki he Pa'angá. 'Oku 'i ai 'a e fifili lahi ki ai, ko hono 'uhingá, na'e fai fakak 'a e ngaahi ng ue ko eni, *consultation*, ke 'ilo ki ai 'a e kakai 'o e fonuá, ko e h e taumu'a ng ue 'i he ta'u e 25 ko eni, pe 15 'oku hanga mai mei mu'a. Fie ma'u ia ke fakapapau'i, ko hono 'uhingá he 'oku liliu 'a 'etau mo'uí 'o fakatatau ki he ngaahi tu'unga fakakaukau ko eni ko 'oku 'omai mei tu'apule'angá. Pea 'i he'ene peh , 'oku 'i ai e tokanga lahi ke fakam 'opo'opo mai mo fakama'ala'ala mai, 'e he 'Eiki Minisit Pa'angá.

Tokanga ki he vahe'i 45 & 33 miliona Patiseti Potung ue Ako & Mo'ui

Na'e 'i ai foki 'a e me'a 'a e 'Eiki Minisit 'i he kongá ko ia hono 3. 'I he ngaahi ng ue lalahi, 'oku ne hanga 'o hailaiti mai ai, e Potung ue 'e 2. 'Uluakí, Potung ue ko ia ko e Potung ue Ako, pea mo e Ng ue'angá. Pea 'oku ne vahe'i ki ai e pa'anga e 45 miliona. Sea, ka 'i ai ha Potung ue 'oku 'ikai ke ne 'omai ha ola lelei, pea 'oku totonu ke vakai'i, he ko e kongá ko ia ki mui 'ene palani ng ue. Pea vakai'i 'a e olá, mo hono ' takai.

Ko e ola ko eni ko e sivi 'a e Potung ue Akó, na'e 'ikai ke lelei, 'Eiki Sea. Ka 'oku toe 'oatu ki ai, pea mo hono toe t naki atu ki ai 'a e fu'u pa'anga lahi faka'uli'ulia 'i he ta'u Fale Alea ko ení. Pea 'i he'ene peh , Sea, ko e kongá lahi ai, ko e v henga 'a e ongo faisivi ko ia na'a na fai e sivi ko ia 'i N vema mo T sema, Sea. 'Asi ia 'i he fakamatata ko eni fakal kufuá. 'Oku fai e fifili ki ai. Ko e h hono 'uhinga kuo ke hanga ai 'o foaki 'a e pa'anga ke v henga'aki 'a e sivi na'e 'ikai ke ola lelei ki he fonua ni, Sea? Pea 'oku 'i ai 'a e fehu'i lahi ai, ko hono 'uhingá, ko e ' takai ko ia 'oku 'omai 'e he palani ng ue na'e 'ikai ke ola lelei.

Ko e Potung ue hono ua ko , na'a ne 'ohaké, ko e Potung ue Mo'uí. Sea, faka'apa'apa atu ki he Potung ue ko ení, ka ko e 33 miliona eni 'oku foaki ma'a e Potung ue ko ení. 'Oku hulu ange 'a e faingata'a'ia faka'atamaí, 'i ha toe taimi, Sea. Pea 'oku si'isi'i ange 'a hono fai ha teuteu'i ha kakai ki he kaha'ú, ke nau hanga 'o tokanga'i eni. Pea 'i he'ene peh , Sea, 'oku 'i ai 'a e s niti 'oku h mai, ko e l kilu 'oku fai'aki hono ki'i fakalelei'í. Ka 'i he taimi tatau, Sea, 'oku hulu 'aupito 'a e kakai hotau fonua ni 'oku nau uesia 'i he tafa'aki ko ení, kae tautautefito ki he tafa'aki ko eni ko 'a e faingata'a'ia faka'atamaí.

Ko e tu'unga hono f , na'e me'a ki ai e Minisit , fekau'aki pea mo e ng ue hotau kakaí. Pea 'oku makatu'unga eni, Sea, 'i he ng ue ko ko e toli fo'i'akaú. 'Oku h mai he 'esitimetí, 'i

loto he palani he ta'u kuo 'osí, kae peh ki he ta'u ni, 'oku ofiofi ki he pa'anga 'e 2 miliona 'a e pa'anga 'oku h mai, ka 'oku 'ikai ke h ia 'i he palani ng ue ko ia 'a e 'Eiki Minisit ki he Ngaahi Ng ue Fakalotofonuá.

'Oku 'i ai 'a e faka'amu, Sea, ke toe 'ohake 'a e tafa'aki ko ení, pea fakalelei'i, ko hono 'uhingá ko e kaha'ú, pea toki 'i ai ha me'a mai 'a e 'Eiki Minisit ki ai, ko hono 'uhingá he 'oku 'i ai 'ene fetu'utaki pea mo e ngaahi ng ue ko ia 'a e Potung ue Ako.

Sea, ko e tu'unga hono 5 na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisit Pa'angá, lave ki ai ko e Pule Leleí. Pea 'uluakí, ko e Potung ue Polisí. Uá, *Audit General*, pe ko e 'Atita Seniale, 'oku 'i he malumalu ia 'o e Sea Fale Aleá, pea fika 3 foki ki he *Ombudsman*, pea na'e toe fai hono fakalelei'i ke me'a ki ai e taha 'o e kau *Lord* 'o nau ng ue fakataha mo e tafa'aki ko iá.

Tokanga p 'e lava fai sipoti 2019

Sea, na'e 4 e fo'i me'a ko na'e 'ohaké, ko e sipoti ko 2019. 'Oku h mahino mai ai 'oku fai e teuteu ia 'a e Potung ue Pa'anga ki heni. Ka ko e tu'o tolu 'aki eni he ta'u ni hono liliu 'e he 'Eiki Pal mia 'a e fakaf tunga ko ia 'o e *TASA*, kae 'uma' foki 'a hono v ki muli pea mo e *Pacific Games Council*. 'Oku fai e tokanga lahi ki ai, ko hono 'uhingá, 'oku fai e 'amanaki ki he ngaahi fakakaukau ko eni 'a e Pule'angá, ke langa hake e fonuá, ke fai'aki 'a e sipotí. Pea ko ia 'oku ou toe tuku atu p ki he 'Eiki Minisit ke ne toe fai mai ha tali ki ai, pe kuo na femahino'aki pea mo e 'Eiki Pal miá, pe 'oku lava ke hoko atu 'a e sipoti pe 'ikai?

Tokanga ki he l pooti he fekumi maka koloa 'i kilisitahi

Ko e fika hono 6, pea ko e me'a mahu'inga eni, pea 'oku si'isi'i 'aupito e 'ilo ki aí, ko e ' takaí, pea mo e keli'anga ko ia 'o e mainá, pe ko e vili 'i kilisitahí. Sea, na'e kole eni he ta'u kuo 'osí, pe na'e 'i ai ha lipooti ki heni. Na'e 'ikai p ke 'omai. Toe kole p he ta'u ni, te'eki ai ke 'omai. Ka, kuo fakamahino mai he talanoa fakal kufuá, 'oku 'i ai 'a e koloa 'oku 'i lalo kilisitahi, Sea. Ka 'oku 'ikai ke 'ilo'i ia pe ko e h ko e koloa? Pe ko e lolo, pe ko e *mineral*, pe ko e taiamoni, pe ko e koula. Na'e 'i ai 'a e ngaahi talanoa na'e peh . Kuo h e koula he Ongo Niua. He'ikai ke nau toe foki mai ki Tongatapu, ka 'oku 'ikai ke mahino ia, Sea, pe ko e mo'oni ia pe 'ikai. Ka 'oku 'i ai e faka'amu ke 'omai ha lipooti pau, pe ko e h ko 'a e vili lolo ko eni 'oku fai 'i he tafatafa ko eni hotau ' takaí, 'i he potu tahi ko ia 'o Tonga ni,

Tokanga ki he v 'o Tonga mo e ngaahi fonua muli

Ko e Fika 7, Sea, na'e me'a ai 'o fekau'aki pea mo hotau v ki mulí, pea 'oku fai e tokanga lahi ki ai. He 'oku 'i ai e *policy* 'a e fonua ni 'oku peh . Ko tautolú 'oku tau kaung me'a mo e toko taha kotoa. Ko hono 'uhinga ia 'oku ui ai 'a e fonua ni ko e 'Otu Motu Anga'ofá. Pea ko e h mai ia 'i he ngaahi 'aho kimui mai, he ngaahi m hina ko eni kuo 'osí, 'oku poupoua ia 'e he 'Eiki Pal miá, ke tau tu'u 'o angatu'u ki 'Initon sia, ke fakafoki mai 'a e tafa'aki ko ia 'oku 'i honau tofi'a, ko *Irian Jaya*, pe 'oku ui ia ko *West Papua*. Sea, 'oku ou tokanga lahi ki ai, ko hono 'uhingá, he 'oku ne hanga 'o fakatupunga ha maumau lahi hotau v , tautautefito ki he ngaahi fonua ko eni, 'o hang ko 'Aositelelia, mo honau kaung 'apí ia 'a 'Initon sia. Pea ka me'a atu 'a e Pal mia 'i he kaha'ú, pea k taki 'o fekau 'ene Sekelitali ke nau fakafofonga'i p e fonuá, kae 'oua te nau 'imisi mai nautolu 'i Lonitoni pea mo e kau tautoitoti 'oku nau poupou'i ke mavahe 'a *Irian Jaya*, pea mei 'Initon sia.

Tokanga ke ngaue'aki e pa'anga talifaki ki hono taumu'a totonu

Ko e lave fakamuimuí, Sea, fekau'aki pea mo e *contingency fund*. Ko e *contingency fund*, ng ue lahi 'aki ia ko hono fakalelei'i e v hengá. Sea, na'e 'uhinga e *contingency fund*, ko e talifaki he taimi 'oku t mai ai ha mofuike, af , pe ko ha tahi lahi, pea lava leva ke tuhotuha atu 'e he *contingency fund*. 'Oku ha mai 'i he ngaahi peesi 'i loto heni, 'oku lahi ange hono ng ue'aki 'a e *contingency fund*, hono fakalelei'i 'o e vahengá. Pea 'oku ou tui, 'oku ou tuku atu p ki he 'Eiki Minisit , ke fai mai ha'ane tokoni ai, ko hono 'uhingá, ko e taumu'a ng ue 'oku ke 'omaí, 'oku peh mai. "Ko e palani e 'o e ng ué, pea ng ue'i e palaní. Pea vakai'i 'a hono olá, pea mo hono ' takaí." 'A ia 'oku 'i ai e fiefia ai, Sea. 'Oku ou tui ko e lea ko ení, pe ko e taumu'a ng ue ko ení 'oku hang kiate au ha'ane taumu'a p 'ana fakalotofale p he Hou'eiki Kapinetí. Ko e halá e, mou k taki 'o muimui mai ai, 'oua 'e takitaha to'o p honau 'inasi pea mavahe ia mei he tefito'i 'uhinga 'oku fa'u aí, he 'oku tau hoko atu mei he uike ki he m hina, mei he m hina ki he fakakuata, fakakuata ki he ta'u, pea mo e ta'u ki he ta'u e 3 pe ta'u e 4. 'A ia 'oku makatu'unga ai e palani ng ue ko eni 'oku 'omai he *Tonga Strategic Plan*, pea peh foki ki he *Strategic Development Goals*...

<006>

Taimi: 1040-1050

Lord Vaea:... 'o makatu'unga ai ha palani ng ue. Ko e p langi ng ue ko ení Sea 'oku ta'u 'e 25. Ko ia 'oku ou fakam l atu ki he 'Eiki Minisit , pea 'oku ou lave'i atu 'oku ne hanga 'o hikihi hifo 'a e ngaahi me'a ko ení, pea 'oku ou fakam l atu p au he ngaahi tokoni 'oku 'omaí, ka 'oku mo'oni 'a e tangi 'oku fai mei he ongo Niuá Sea. 'Oku faka'ohovale foki 'a e h hifo he Patisetí, kuo lahi honau 'inasí 'o nautolu he ta'u ni. Sea, fakamanatu atu ki he Hou'eiki ni, ko hono 'uhinga 'oku lahi ai honau 'inasí he ta'u ní, ko e talu 'a e t ko 'a e *tsunami* mei he 2009, ko e toki a'u mai eni 'a e tokoni. Ko e 'osi 'a e ta'u 'e 7 koe toki a'u mai 'a e Tokoni. Pea 'oku peh p 'a Ha'apai. Mou tali he ta'u 'e 10 'e toki a'u atu 'a e tokoní kia kimoutolu. M l 'aupito Sea.

Sea K miti Kakato: M l 'aupito 'e Hou'eiki, pea k taki p 'a e Hou'eiki Minisit , ke tukuange ki he kau M mipá ke fai 'a e fehu'i he me'a ko ia 'oku nau tokanga ki aí, pea 'e fakam 'opo'opo mai 'a e Minisit Pa'anga. Ko kimoutolu 'a e Hou'eiki Minisit , mou tali 'e kimoutolu ki he'etau Voutí, 'a e taimi ko ia te tau alea'i fakafo'i vouti, ko e taimi ia te mou toki me'a mai ai. Fakafofonga N pele Fika 2 'o Ha'apai.

Lord Tu'ihateiho: Tapu mo e Seá, fakatapu ki he Pal miá, kae 'uma' 'a e Hou'eiki 'o e K miti Kakató, kae 'at ki he motu'a ni ke fai atu ha ki'i fakahoha'a fakalukufua p fekau'aki pea mo e Patiseti ko eni 'o e 2016/2017. Sea, 'oku fokoutua p 'a e motu'a ni 'o sio ki he ngaahi me'a na'e *pick up* 'e he motu'a ni 'i he ki'i *workshop*. 'A ia ko e 'Atita he tafa'aki ko ko e *Executive* 'i he tafa'aki ko , pea ko e Fale Aleá leva 'i 'olunga h . Ko loto ko , ko e kakaí ia 'oku nau hanga leva 'o siofi, mo e kau M mipa Fale Aleá, 'a e ng ue ko eni ko 'a e *Executive* mo e Fale Aleá ke tafe 'a e silini ko ia 'oku *allocate* 'e he Pule'anga, ki Fale Alea ke 'alu 'o 'alu tonu ki he feitu'u ko 'oku totonu ke 'alu ki ai. Ka 'oku mahu'inga 'aupito ia ki he motu'a ni, ke ma'u 'a e fakamatala ko 'oku totonu ke fai'aki 'a e ng ue ko eni he ko e taimi 'e ni'ihia Sea, hang ko e fakat t ki he K miti ko *Development* 'a Ha'apai, kuo ha'u 'a e *donor* ia 'o talamai 'e nautolu ia, 'enau holo he 'otu motú 'o fai 'a e fep talatalanoa'aki pea mo e kakai. Pea nau hanga 'e nautolu 'o 'oange 'a e fo'i 'ata makehe. Pea mau atu ko

mautolú, hang ko 'oku *duplicate* 'a e ng ué, pea hanga 'e nautolu 'o 'oange. 'A ia ko 'enau lea ko ia ki he kau *donor* 'oku kehe pea ko e atu ko ia 'amautolú 'oku kehe. Hang ia ha tokotaha 'oku ha'u 'o talatala ki ha toket , toket kehekehe, ka ko e mahakí 'oku taha p . Pea nau hanga 'o nautolu ia 'o ma'u 'a e ongo kehekehe. Pea 'oku mahu'inga 'a e ng ue ha me'a ko te ne lava 'o fakatahataha'i 'a e ng ue, ke si'i a'u tonu hang ko Ha'apai. Ke a'u tonu ki Ha'apai ki Lulunga. Pea ko e 'uhingá ke ng ue. He kapau 'e 'oatu ha poloakalama ia 'oku 'ikai ke ng ue, 'e lavelavea 'a e kau ng ue ia. Ko e 'uhinga 'o e lavelaveá, kapau ko hono *capacity* ke ne hiki ha p uni 'e 400 pea 'oatu 'e tautolu ia ha fu'u kavenga ke ne hiki ha p uni 'e 600 he ikai ke ne lava 'e ia 'o lava'i 'a e me'a ko ia. Mahalo ko 'eku fakahoha'á p 'a'aku ia, 'oku mahu'inga 'aupito ke 'alu ki he ngaahi 'lia, hang ko e *financial oversight* ko e *Monarchy*, Fale Alea *PAC*, *Auditor*, *Executive* mo e Kapinetí, mo e *public service*, ke toe mo'umo'ui ange 'e tau ng ué, pea mo kimautolu ke mau ng ue m lohi. He ko e 'uhingá 'oku mau 'oatu 'a e ngaahi fie ma'u 'a e k inga mo homau 'lia. Mahalo ko ia p Sea m l 'aupito.

Sea K miti Kakato: Eiki Minisit ko e 'uhinga ia ne u fakahoha'a atu ai 'anenaí, ko e 'uhingá ko ho'omou Vouti te mou toki tali fehu'i mai ai kimoutolu, ka ko e taimi ni tuku ki he kau Fakafofonga ke nau fakahoko atu. 'Eiki Minisit ko e h 'a e me'a 'oku ke tokanga ki ai?

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: Tapu p mo e Feitu'u na Sea, pea tapu atu ki he Hou'eiki M mipa 'o e K miti Kakato. Sea 'oku ou kole fakamolemole p he ngali kuo u talangata'a ki he Feitu'u na Sea. 'Oku ou faka'amu ke u ki'i fakatonutonu p 'e au ia, na'e 'ai ke tuku p Sea, 'a e me'a ko ia 'a e 'Eiki N pele ko 'Uluaki 'o Tongatapu 'o peh ko e toki a'u mai eni 'a e tokoni ki he *tsunami*. Mo'oni p ia ko e falemahaki 'o Niuatoputapu ko 'ene toki a'u mai eni ia 'a e Tokoni ia 'a e *EU*. Na'e 'ikai ke *tsunami* foki 'a Niuafou. Ka ko 'eku faka'amu p Sea koe'uhi ko e l kooti ke fakatonutonu p he 'oku kau p mo Niuafou heni ka na'e 'ikai ke nau *tsunami*, mo e 'uhila mo e vai 'a Niuafou na'e 'ikai ke kau ia he polokalama *tsunami* Sea. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l . N pele Fika 2 'o Ha'apai.

Poupou ki he vahe'i lahi kongá Patiseti ki he ako

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'u na Sea pea tapu mo e Hou'eiki 'o e K miti Kakato. 'Oku ou talamon atu p he ma'u 'a e Sea 'o e Feitu'u na, pea 'oku fai atu 'a e fakam l ki he 'Eiki Minisit Pa'anga kae 'uma' 'a e 'Eiki Pal mia mo e Hou'eiki 'o e Pule'angá, i he fakahoko 'a e ng ue lahi ko eni hono fokotu'utu'u 'a e 'Esitimetí, pea mo 'omi 'a e Fakamatala faka-patiseti ko eni 'a e fonuá ki he 16/17. 'E Sea ko 'eku ki'i tu'u hake p 'aku ko e 'uhinga ke u hoko atu ko e 'uhingá he malanga fakalukufua ko ia 'a e 'Eiki Minisit Pa'anga he Patiseti. 'Oku meimei ko e kongá lahi eni ia na'e me'a atu ai 'e he Fakafofonga Fika 1 ko eni 'o Tongatapu. Ko e ki'i fakama'ala'ala p eni ki he me'a ko ia na'e me'a mai 'aki 'e he Minisit Pa'anga. Ko e poupou atu p mo e fakamamafa ko e 'uhingá ki he tali mai ko ia 'a e 'Eiki Minisit . Ko e 'uluaki p Sea hang ko e me'a ko eni ko fekau'aki mo e .. mahino foki he hiki 'a e Patiseti ko eni 'a e Pule'anga pea 'oku mahino, mo e fakam l 'i he kei tu'uma'u 'a e taumu'a ko iá talu 'a e tuku'au mai 'a e ngaahi Pule'angá, 'a e kei mahu'inga'ia 'i he ako pea mo e Mo'uí, 'a eni 'oku toe hoko atu p ko eni 'e he Pule'anga ko eni. Pea ko ia 'i he fakalahi ko eni 'a e Patiseti, pea 'oku mahino 'oku vahe'i ki he ongo Potung ue ko eni 'a e .. mahalo ko naua 'oku mei lahi taha 'i he hiki ko eni. Ka ko e faka'amu p Sea 'oku mahino 'i he fononga mai ko ení, na'e 'i ai 'a e ngaahi ta'efiem lie fekau'aki pea mo e akó 'i he Potung ue p , pea peh ki he kakai 'o e fonua. 'Oku ou faka'amu p au ki ha tali mai mei he Pule'anga he ko 'etau faka'amu ko e toe vahe'i atu ko ia 'a e pa'anga lahi 'oku tau poupou ki

ai, fekau'aki mo e me'a ko ia ko e Ako, 'oku 'alu ki ha me'a 'oku tokam lie. 'Oku ou faka'amu p ke fakamahino mai mei he Pule'anga, 'a e ngaahi palopalema ko ia na'e fel uaki ai 'a e fonuá, tatau p ki he Potung ue ke fakamahino. Ka 'oku ou pou pou ke vahe'i 'a e pa'anga lahi taha ki he me'a mahu'inga ko ia ke ako'i 'a e kakai 'o e fonuá Sea.

Tokanga ki he tu'unga teuteu ki he sipotí'uehi ko e fet kuaki 'ave mitia

Ko hono uá p , 'a e me'a ko ia na'e 'osi me'a atu 'aki 'p 'e he N pele ko e sipoti. Hang p ko ia na'e 'osi me'a ko ia he me'a fakalukufua 'a e Minisit Pa'angá, 'a e kei loto 'a e Pule'anga ke ke nau vahe'i atu 'a e ngaahi pa'anga ko eni kuo 'osi fokotu'u mai 'i he 'Esitimeti 'o e ta'u ni, ki he teuteu ko ia 'o e langa ki he sipoti. Ko e me'a tatau p Sea, 'a e fie ma'u p ke fakamahino mai mei he Pule'angá, ko e h 'a e t kunga 'oku 'i ai. Ko e fanongo p . 'Oku ma'u tatau p au mo e Feitu'u na Sea, ko e ongona p eni 'a e ngaahi ongoongo 'oku tukumai mei he ngaahi *media* kae 'uma' 'a e 'Ofisi 'o e Pal miá , fekau'aki mo e ... 'I he ma'u fakamuimui 'a e motu'a ni mahalo ko e ... 'i he ngaahi fet kuaki ko eni 'i he ngaahi ma'u mafai ki he Sipotí, pea ko e tali fakamuimui ia 'a e Pule'angá ko eni ki he kautaha ko eni 'oku nau fakalele 'a e Sipoti 'a e Pasifiki, pea 'oku nau peh te nau toe tali lelei p 'e nautolu ia 'a e kakai kehe. Ko e 'uhinga ia 'o e ngaahi palopalema ko eni, ka 'oku ou tui Sea ko e ngaahi palopalema ko eni 'e ngali lava p 'o solova fakalotofonua p . 'Oku tau tui kotoa p ki he fakahoko mai ko eni 'o e Sipotí, ki hono ngaahi lelei 'o 'omi ma'a e...

<008>

Taimi: 1050-1100

Lord Tu'ihanga: ... fonua neongo kuo pau p ke hilifaki mai e ngaahi kavenga fakapa'anga kiate kitautolu pea mo 'etau feng ue'aki mo hotau ngaahi fonua hoa ng ue ki he ... Ka 'oku ou tui p ke fie ma'u ke 'omai ha tali mei he Pule'anga fekau'aki mo e h e tu'unga totonu pea 'oku ou tui ka 'oku 'i ai ha ngaahi palopalema 'e lava p 'o tau solova p fakalotofonua. Pea 'oku ou tui p 'oku tau pou pou ki ai kae hoko. Pea ko hono fakat t p eni Sea ko eni ko 'etau timi 'Ikale Tahī eni kuo folau atu ke fai hono fakahoko e ngaahi fatongia, 'a e ngaahi feinga tau ko eni 'i Fisi pea te nau folau atu ki f mo f , ka taimi ke hoko e sipoti ko eni ke ma'u 'a e ngaahi ... fakalelei'i hotau ngaahi mala'e, ko 'etau pehepehe ni p , he'ikai p toe tau 'etau timi 'atautolu 'i Tonga ni ke mamata ki ai 'a e kakai 'o e fonua. Ko 'etau p 'o va'inga holo p 'i Fisi, Ha'amoā mo tu'apule'anga.

Kai kehe Sea ko e lave p ia fekau'aki mo e me'a ko ia. Pea na'e 'i ai p mo e ki'i me'a 'e taha nau mahu'inga'ia ai 'i he me'a fakalukufua 'a e 'Eiki Minisit Pa'anga, 'uhinga he ko e me'a eni 'oku t langa'i 'e he fonua, ta'u eni 'e uongofulu tupu p tolungofulu eni, a'u ki he Fakamaau'anga mo e ngaahi me'a peh , fekau'aki mo e ngaahi tu'unga satelaite 'o e fonua Sea. Pea mahino p 'ene fakamatala ki he ngaahi pa'anga kuo ma'u mai mei ai peh ki he ngaahi me'a'ofa kuo 'omi mei he ongo kautaha 'oku nau lolotonga ng ue'aki 'a e tu'unga satelaite 'a e ... 'a Tonga. Pea neongo na'e, na'e lahi e ngaahi, 'a e fa'a me'a 'aki 'e he 'Eiki Minisit 'i he'ene fakamatala fakalukufua 'a ia 'oku, na'e meimei 'osi p fo'i *issue* 'oku ne peh , fakafeta'i ki he 'Otua 'i he fakahoko. Pea 'oku, pou pou, 'oku mo'oni lahi he ko 'etau ng ue kotoa ko eni ka na'e, kae kau mai e 'Otua 'i he ngaahi fakahoko fatongia ko eni 'oku ou tui 'e 'ikai ke ma'u. Pea na'e kau ai 'a e me'a ko eni, 'ene fakafeta'i ka 'oku ou tui 'oku 'ikai ke u fu'u ma'u lelei ki he'ene 'ai hake fekau'aki mo e satelaite ... 'A 'ene fakam l 'ia pea mahalo na'e kau p mo 'ene fakafeta'i kotoa 'i he 'omi ha kakai p ko ha, ke nau 'ilo 'a e kamata, 'oku 'i ai 'a e mon 'ia e fonua 'i he vav , pea nau mai 'o ng ue'i 'a e fo'i 'ilo ko ia

‘o mau mon ‘ia ai e fonua ‘i he ngaahi pa’anga kuo h mai mei he fo’i ng ue ko eni Sea. Na’e fakam l ‘ia ‘e he ‘Eiki Minisit . ‘A ia ko e mahino ki he motu’a ni Sea ko e *issue* fekau’aki ko eni mo e satelaite ‘i Tongá, ka na’e ‘ikai ke ‘i ai ha kakai pehe ni na’a nau ‘ilo e me’a ko ia, fakatatau ki he me’a ‘a e ‘Eiki Minisit , he ‘ikai ke tau talanoa tautolu ha me’a ‘i he ‘aho ni ko e fo’i 0 p ia, ‘a ia ‘oku ou kau fakataha pea mo e ‘Eiki Minisit pea mo e mahalo ‘oku mahino ange ki he fonua ki he fekau’aki mo e me’a ki he satelaite, pea na’e fakam l ‘ia ‘e he Minisit pea ne fakafeta’i ia ki he ‘Otua ‘i he’ene hanga ‘o ‘omi e kakai ko eni na’a nau, p ko e ta’u ‘e uongofulu p tolungofulu kuo ‘osi na’a nau ‘ilo ‘oku ‘i ai ‘a e mon ‘ia e fonua ‘i he me’a ko eni pea na’a nau ng ue’i he ‘oku ‘ikai ko ha me’a si’isi’i eni, ‘oku fie ma’u e ngaahi taukei faka-*professional* mo e pa’anga lahi ke fakahoko ‘aki e ng ue ko eni. Pea tafe mai ai ‘a e ngaahi pa’anga ‘i he ngaahi ta’u ko ‘eni kuo lava atu ai, mahino ‘oku lava ai ‘a e ng ue ‘a e Pule’anga. Ko e me’a ia ‘oku ou mahu’ingá’ia na’e lave ki ai ‘a e Minisit ‘i he’ene fakamatala fakalukufua ko eni fekau’aki mo e me’a ko ki he satelaite ‘a Tonga. Ko ia ko e pou pou atu p mo e fakamamafa atu ki he me’a na’e ‘osi me’a atu ‘aki ‘e he ‘Eiki Minisit ki he ... ‘uhinga p ‘a’aku ko ‘eku kole atu Sea ‘a e faingam lie ko iá ‘uhinga ‘oku meimei h taha p mo e fakamalanga ko ena ‘a e ‘Eiki N pele, kae toki hoko atu ha faingam lie ki he hoko atu ‘a e fakamatala patiseti. M l Sea.

Tokanga ki he ‘uhinga hiki lahi ai patiseti ta’u fakapa’anga ka hoko

Lord Fusitu’a: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu mo ho Fale ‘Eiki. Pea ‘oku ou ‘oatu ‘a e fakam l ki he ‘omi e faingam lie ko eni ke fai atu e ki’i fakahoha’a ko eni ‘Eiki Sea. ‘Oku mahino ki he motu’a ni ‘oku tau kei lele p he fakalukufua, ‘a ia ko e fanga ki’i faka’eke’eke fakalukufua p ke tuku atu ki he Minisit mo e Pule’anga pea tau toki fakavouvouti ‘i he’etau ‘alu hifo ki he me’a, ki he patiseti. Ko e fanga ki’i faka’eke’eke fakalukufua ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai e ngaahi makatu’unga ‘oku, pea mo e ngaahi pole fakalukufua ‘i he tu’unga pehe ni ‘o hano alealea’i ha patiseti, ha fa’ahinga patiseti ‘oku alea’i ‘i muli ki mu’a pea tau toki a’u ki he ngaahi fo’i vouti ‘oku fai e faka’eke’eke fekau’aki pea mo e v sone pea mo e *policy* fakalukufua ‘a e Pule’anga ki he ‘aho ni ki he ngaahi ta’u ka hoko mai ki he kaha’u l loa. Ko ia ai nau fanongo na’e ‘i ai ‘a e lave ‘aneafi fekau’aki pea mo e hiki ko ‘a e patiseti, hiki fakalukufua, ‘o ‘ikai ko e fehu’i fakavouti eni, ‘a ia ko e hiki fakalukufua. Pea kuo hiki ia ki he tu’unga nimangeau f ngofulu tupu miliona, ko e hiki lahi ia ‘Eiki Sea. ‘A ia ‘oku kau he ‘eke e motu’a ni p ko e fu’u hiki ko eni ko ‘a e patiseti ‘oku, na’e ‘i ai ‘a e fakaongo mai ‘aneafi p ‘oku ma’u ko ‘a e pa’anga ko ia mei f . Na’e ‘i ai ‘a e fokotu’u mai mei he Pule’anga ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha, ha tukuhau fo’ou pea kapau ‘oku ‘i ai ha me’a peh ‘oku ‘ikai ke hilifaki kakai, ‘oku ou fakam l ki ai. Ka ko e ‘eke p ‘oku ma’u nai ‘a e pa’anga ko ia mei f . Pea ...ka ‘oku hu’u mei muli ko e h ‘a e founa ‘e hu’u mai ai ‘a e pa’anga ko ia, ‘oku hu’u mai ‘i he founa ki he langa fakalalakaka p ko e fo’i ‘omai p ia ki he v henga ‘ata’ata, he ko e ngaahi fehu’i fakalukufua, ngaahi fo’i fakakaukau faka-*policy* fakalukufua eni ia ki he kaha’u kuo pau ke fakakaukau ia ‘e ha kau ‘ulu’i Pule’anga ki he sio l loa. ‘A ia kapau ‘oku peh , ‘oku fai e fakafalala ki muli ko e ‘omi e pa’anga ko ia ko f ‘a e kongá ko ia ‘oku ‘omi ke fai ‘aki e langa fakalalakaka. Ko f kongá ‘oku ‘omi ko ia ko e fo’i v henga ‘ata’at p , he ko e v henga ko ia ‘oku fo’i ‘alu p ia pea ‘alu, ‘oku ‘ikai ke nau langa ‘e ia ha me’a. Pea ka ‘oku peh ko e h hono ngaahi nunu’a ‘oku ne hanga ‘o uki mo langa fakalalakaka ‘a e sekitoa faka-pule’anga p ko e *public sector* ‘oku ne hanga ‘o uki p ‘oku ne hanga ‘o langa fakalalakaka ‘a e sekitoa tautaha. Ko e ngaahi fehu’i fakalukufua eni ko ‘oku fie ma’u, pea ‘oku hoko kotoa p ‘i m mani ko e me’a fakam mani lahi. ‘Oku tuku ia ‘e he ni’ihi ‘oku ‘ikai ke Kapineti ki he ni’ihi ko ‘oku nau fakalele e fonua p ‘oku ‘i ai ha’anau v sone peh . Ko e ‘uluaki faka’eke’eke ia fekau’aki mo e me’a ko ia.

Sea K miti Kakato: 'Eiki N pele, k taki Hou'eiki te tau m l l kae h mai 'e hoko atu faka'osi e N pele pea hoko leva 'a e N pele Fika 2 'o Tongatapu. M l .

(Pea na'e ki'i m l l heni)

<009>

Taimi: 1115-1130

S tini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea e K miti Kakato.

Sea K miti Kakato: M l Hou'eiki. 'Oku 'i ai e lea e 'Api ko Veitatalo 'i Vava'u, kuo huni e loló. Ko 'ene huni p loló kuo toka lelei, toka m lie. Pea kapau ko 'etau founá eni, ko u fakafeta'i, lava p 'etau me'a 'atautolu ko eni 'i he uike kaha'ú, ka tau hoko atu tautolu. 'Eiki N pele Niua.

Lord Fusitu'a: Fakam l 'aupito 'Eiki Sea. 'Oku hang ko e lave 'anenai ki he 'Eiki Sea, ko e me'a ko e 'ulu'i Pule'anga, ko e me'a 'oku 'i ai hono ngafa pea 'oku mafatukituki. Pea 'i he fonua kei langalanga hake 'o hang ko Tonga ni, 'oku 'i ai e fakangatangata 'o e koloa p ko e pa'anga p ko e *resources* 'oku 'ia kitautolu. 'A ia 'oku fu'u fie ma'u ke fu'u fakapotopoto 'a hono fakakaukau'i 'a hono vahevahe ko ia 'e he Pule'anga 'a e ngaahi me'a ko ia. Pea ko ia ai 'oku fie ma'u ke 'i ai e ngaahi fokotu'utu'u ng ue pea fakahokohoko e ngaahi fokotu'utu'u ng ue ko ia, p *prioritize*. Pea ko e 'uhinga ia na'e fai ai e faka'eke'eke fekau'aki pea mo e pa'anga mei f 'oku 'ai ke fakahoko'aki e ng ue ko eni he 'e 'i ai 'a hono nunu'a mo hono mafatukituki ki he kakai e fonua 'oku kapau 'oku 'ikai ko ha tukuhau, pea 'oku 'omi mei f . Pea ko e 'omi ko ia, 'oku ne hanga 'o uki 'a e sekitoa faka-pule'anga p ko e *public sector*, pea 'oku ne uki mo e sekitoa taautaha p 'ikai, he ko e ngaahi makatu'unga ia 'oku ne hanga 'o fakalanga p fakalalakaka ha ng ue faka'ikon mika ha fonua ko e sekitoa ko ia.

Fie ma'u mei he Pule'anga ha polis fakalukufua ki he kaha'u

Pea ko e faka'eke'eke ki he Pule'anga, ke fakama'ala'ala mai mu'a 'i he Patiseti ko eni, fakasekitoa. 'E toki fai e fakavouti ia ko e me'a faka'akaunitingi, fakat teila ia. K 'oku 'i ai ha *policy* fakalukufua 'o e Pule'anga ko eni ki he kaha'u hanga mai pea mo e kaha'u sio l l a. Ko e makatu'unga 'e taha 'oku hoko ko e pole pea to e hoko p ko e fakatanga 'i ha fonua langalanga hake, ko e fe'amokaki, fe'amokaki 'a e pa'anga faka-pule'anga, pea fe'amokaki mo e sekitoa taautaha. 'A ia ko e faka'eke'eke ki he Pule'anga, p 'oku 'i ai ha'anau v sone na'a nau fakakaukau ke fakafepaki'i 'a e fe'amokaki ko ia. 'A ia ko e me'a ia 'oku ui ko e *GDP* p ko e langa fakalalakaka 'a e fonua ko ia. 'Oku lahi ange 'etau pa'anga h atú he'etau pa'anga h mai p 'ikai. Pea ka 'oku lahi ange pa'anga h atú, ko e h hono 'uhinga, pea 'oku 'i ai ha v sone mo ha *policy* fakafonua pea faka'ikon mika 'o e Pule'anga ko ia ke nau fakafepaki'i e me'a ko ia.

Ko e me'a fakam m ni lahi ia. Ko e me'a ia 'oku hoko 'i he Pule'anga kotoa. Ka 'oku 'i ai ha Pule'anga 'oku ne fakalele ha fonua, ko e faka'eke'eke mei he faha'i 'e taha p 'oku 'i ai ha'amou *policy* ke mou fakafepaki'i 'a e *deficit* ko ia. Ko e fe'amokaki ia 'i he tafa'aki faka-pule'anga p ko e *public sector*. Ko e to e fakatanga 'e taha, pea ko e fakatanga fakam m ni lahi ia 'i he fonua langalanga hake, ko e fe'amokaki he fefakatau'aki. 'A ia na'e h lelei ia 'i he t folofola 'a 'Ene 'Afió mei he Taloní, 'oku pau ke fai e ng ue ia ki he fakalalakaka 'a e *economy*, 'o a'u ki he tu'unga tapu ange mo e ia, 'oku ne tuhu'i hangatonu mai e ngaahi sekitoa

ke fai ki ai e ng ue. ‘A ia ko e faka’eke’eke, ‘oku ‘i ai ha v sone, ‘oku ‘i ai ha fakakaukau, ‘oku ‘i ai ha *policy* fakalukufua ‘a e Pule’anga ki he kaha’u hanga maí mo e kaha’u sio l l a ke fakafepaki’i ‘a e fe’amokaki fakang ue. Te u ‘oatu e fakat t ko eni.

Na’e toki ‘i Tonga ni ‘i he m hina kuo’osí ‘a e kautaha na’e totongi ‘e he Pule’anga Nu’usila. Ko e kautaha ko ení ‘oku ui ko e *Adam Smith International*. Pea ha’u e kautaha ko ia, ke nau, totongi ia ‘e Nu’usila ke sivi’i ange ‘e he kautaha ko ia p ‘oku kei fakapotopoto ko e ngaahi feitu’u ko ‘oku hu’u ki ai e pa’anga tokoni ‘a Nu’usila. ‘Oku fakapotopoto ke ne langalanga hake fonua ko Tonga ni. ‘Oku fakapotopoto e ngaahi fakakaukau faka-*policy* ko ‘oku fakamakatu’unga ai p ‘ikai. Pea na’e kau e motu’a ni ‘i he’enu faka’eke’eke. Pea ‘i he faka’eke’eke ko ia, ‘oku mahino ‘oku ‘omai e pa’anga ia ‘e uongofulu tupu miliona ‘enu tokoni fakata’ú. Pea ‘oku tau *export* atu ‘e Tonga ni ‘a e mei f miliona ‘i he’etau koloa fakafonua. K ‘oku tau h koloa mai tautolu mei Nu’usila ‘a e pa’anga ‘e 58 miliona, koloa ‘oku h maí. ‘A ia ko e fe’amokaki ia ko ia ‘oku to e sit hake ia ‘i he nimangofulu miliona. ‘Oku lahi ange ‘a e tupu ko ia kia kinautolu ‘ia kinautolu.

‘A ia ko ‘etau sio l loa ‘a e fe’amokaki ko ia. ‘Ikai ngata aí, ko e p seti lahi taha ‘o e koloa h mai ko ia, ko e ngaahi me’a tokoni ko ‘oku ne fakatupu e *NCD*. ‘Oku pau ke fakakaukau ‘a e sino ‘oku ne ‘ulu ki ha Pule’anga. ‘Uluakí, fe’amokaki, lahi ‘etau pa’anga ‘oku mole kia nautolú. Ua, me’a ‘oku fakatau mai meia nautolú ‘oku ‘omi ‘o tamate’i hotau kakaf. ‘Oku ‘i ai ha’atau *policy* p v sone sio l loa ke fakafepaki’i e me’a ko ia. Pea kapau ‘oku peh , fakahinohino mai fakasekitoa ‘i he Patiseti ko ení p ko f ‘ia ‘a e pa’anga ko ia, p ko e h e ngaahi taumu’a ke ne fakafepaki’i ia.

Ko e makatu’unga ‘e taha ‘o hang ko ia na’a ku lave ki ai ‘aneafí, ‘ikai ngata ‘i he pa’anga ko ‘oku ‘omi tokoni maí, ka ‘oku p seti lahi e pa’anga ia ko ia ‘oku ‘omi p ia ki he v henga faka-pule’anga. Na’a ma talanoa mo e Hai Komisiona Nu’usila he’etau *reception* he’etau huufí, ‘o ne fakap mai kiate au, lahi ange ‘emau pa’anga ‘oku ‘oatu ko e fo’i vahe p ho’omou kau ng ue faka-pule’anga. ‘Oku tonu ke fai ha fakakaukau ho’omou Potung ue Akó ke nau to e fakam ‘opo’opo ange ‘enu founa fakahoko ng ue he ‘oku lahi ange ‘emau pa’anga ‘oku ‘oatu. ‘Oku mau totongi atu ‘e mautolu mei Uelingatoni ‘a ‘enu v henga k ‘oku ‘ikai ke fai ha langa fakalalakalaka ia ‘i he sio l l a ko ia ki he kaha’ú ke to e lele faka-*efficient* ange ‘a ho’omou potung ue ko ia.

‘A ia ‘oku kau ia ‘i he ngaahi fakatanga ko ‘i he langa fakalalakalaka. ‘A ia mahalo ko hono fakalukufua p ko e fie ma’u, ‘oku hang ko ko e lave ‘aneafí, kae ‘ikai ke ngata ko e Patiseti ma’a Tonga ni ka ko e Patiseti fakalukufua ma’ae fonua hono kotoa. Pea ke ‘i ai e ngaahi v sone sio l loa ‘i he langa hake ‘i ha tu’unga ‘e ala pukepuke p *sustainable* ‘i he kaha’u e fonua. Ko e anga ia e tokoni ‘Eiki Sea. M l .

Sea K miti Kakato: K taki ‘Eiki N pele Fika 2 Tongatapu pea ka lava ia pea hoko atu e ‘Eiki N pele Fika 1 ‘o Vava’u. M l .

Lord Tu’ilakepa: (*mate maika he ngaahi sekoni*) ..... ko ‘ene t ki mui ‘a e helú, h fanga he fakatapu, ko ‘ene ‘osi ‘aupito ia. Pea ko e me’a ‘oku ou ki’i fakatokanga atu p ki he Feitu’u na, ke ki’i tuku’i mai e me’a ko he ko au he taimi ni ‘oku ou kau mo au ia he le’ei hifo ‘a e helú he taimi ni ki he tafa’akí, kamata ke u holo. Ne u manatu’i lelei kae tautautefito ki he *issue* ko eni ‘a e Fakafofonga mei Niua, N pelé. Mahu’inga ‘aupito, ko ‘eku toki lave’i eni ‘e au ko e pa’anga na’e ‘omai ki he me’a pea tuku e me’a ko ia kae ‘ave ia ‘o ‘ai vahe. Fakafeta’i koe’uh ko ‘eku lave’i e ‘initaviu na’e fai ‘e he N pele. Ka ko ‘eku kole p ki he Feitu’u na, m l .

Sea K miti Kakato: Eiki N pele 'oku 'i ai e helu hono 4, 'ai 'o fa'u ki 'olunga, ko ia. K taki na'e 'osi laum lie 'a e kau M mipa ke tau alea'i fakalukufua pea tuku atu p fehu'i ke toki tali faka'anga taha mai 'e he Minisit . Pea kapau 'oku 'i ai ha fehu'i 'oku 'ikai ke tali mai 'e he Minisit , 'oku ngofua p ke ke to e 'o hake. N pele Fika 2 'o Tongatapu.

Lord Tu'ivakan : Fika 3 Tongatapu Sea, m 1 .

Sea K miti Kakato: Fika 3 k taki.

Lord Tu'ivakan : Kole p ke u h fanga he fakatapu kuo aofaki ho Fale Sea, kae 'at p ke kau atu 'i he feme'a'aki fekau'aki pea mo e Patiseti kuo tuku mai 'e he Pule'anga. Pea 'oku 'i ai e fakam l ki he 'Eiki Minisit m l 'aupito e ng ue lahi ke mai eni ki mu'a 'i he taimi na'e 'i he taimi maheni 'oku tau maheni ki ai. K 'oku ou tui 'oku mahu'inga 'aupito. K ko e me'a p Sea ko e, na'e 'osi 'i ai p ngaahi feme'a'aki ka 'oku kau ki he ngaahi me'a 'oku 'ohake. K 'oku ou tui ko 'ene, ka ko e toutou lave ko ia ki ai, mahino 'oku mahu'inga. Sea 'oku 'i ai p ngaahi peesi heni te u, ka te u 'alu fakap peesi atu p koe'uh p ke mea'i p 'e he Minisit . Ka ko e peesi 1-5, te u 'ai fakalukufua p . Pea ko u tui na'e 'osi 'i ai e me'a ki ai 'a e Fakafofonga N pele Fika 1 'o Tongatapu pea mo e Fakafofonga 'Eiki N pele Ha'apai Fika 1. Pea na'e to e me'a p ki ai pea mo e N pele Niua.

Tokanga ki he palani ng ue 'o e Patiseti

'I he peesi ko eni Sea 'oku ho'ata mai 'a e fakamatala fakalukufua ki he 'alunga 'o e fa'unga Patiseti 'o e 2016/17. Sea 'oku h mai ai 'a e ngaahi taumu'a tefito ki he fononga'anga fakapatiseti ni. Pea 'oku t tu'o lahi Sea 'a e 'asi mai 'a e lea ko e palani 'a e ng ue pea ng ue'i 'a e palani. Ko e me'a 'oku ou tokanga au ki ai Sea ko e taumu'a palani ng ue ko ia. 'Oku feh laaki ia mo e ngaahi palani ng ue kuo ng ue'i fekau'aki mo e akó. He kuo ongo mai pea h mahino mai Sea 'a e uestia 'a e akó. Pea folofola 'a 'Ene 'Afió 'aneafi fekau'aki mo e mahu'inga 'o e akó ke tali fakam m ni lahi. Ko e toki faka'ofa Sea ko e kaha'u 'o e fonua ni kapau ko e sekitoa tefito eni 'o ha langa faka'ikon mika mo s siale 'oku h mahino mai 'ene t lalo ange. Tuku mu'a ke 'atu p Sea kae 'uma' Hou'eiki, 'a e faingata'a'ia 'a e f nau' he 'ikai ke maa'u 'a e tu'utu'uni palani ng ue totonú. K ko e palani ng ue ko ia 'oku 'ikai ha mahino ia he palani fakapotung ue 'oku totonu ke h mai fakapatonu 'a e palani ng ue ki he Potung ue Akó, 'o hang p ko ia na'e me'a ki ai e Sea, 'oku 'i ai e pa'anga lahi kuo tuku ki he potung ue ko eni 'o hang p ko ia na'e fakafehu'ia 'e he 'Eiki N pele Fika 1 'o Tongatapu. Tonu p ke to e fai ha vakai. Kaekehe, tuku atu p ki he 'Eiki Minisit ka ko e anga ia 'a e, taumu'a ko ia....

<001>

Taimi: 1130-1140

Lord Tu'ivakan : ...'eku vakai'i ki he peesi 1 ki he 5, ko e peesi 7, 'a ia ko e kongá 2 ki lalo ko e 2.2, Sea 'oku ou poupu lahi atu ki he 'Eiki Minisit Pa'angá, ke fakataumu'a'aki 'a e fakamatala patiseti 2016/17 'a e kaveinga ko ia ke tauhi mo tokangaekina lelei e pa'anga 'a e Pule'angá. Neongo kiate au 'oku tonu ke peh ko e pa'anga 'o e fonuá he ko e kaka'i 'oku nau fuesia 'a e kaveinga fakapa'anga 'a e Pule'angá mo e fonuá. Ko e fehu'í Sea, ko e h koaa ha to e me'a fo'ou 'oku fakahoko pea ke fakapapau'i 'oku malava 'o fakahoko 'a e taumu'a ni. Pea 'ikai foki ke to e hoko ha ng ue hala ko ia na'e fakahoko 'e he Pule'angá hang ko ia na'a

tau fakamo'oni 'i he ta'u kuohilí 'i hono faka'ilo faka-Fale Alea 'a e Minisití Ki He Ngaahi Ng ue Lalahi 'o e 'aho ko iá.

'Oku h mai Sea 'oku 'i ai p ngaahi faitu'utu'uni 'a e Pule'angá 'oku 'ikai ke fen pasi pea mo e taumu'a ni, ka 'oku hoko ia ko e fo'i misi p . Kapau 'oku kei ai p 'a e ngaahi founa peh 'o 'ikai fou 'i he founa totonu 'o e fakamole faka-patiseti 'a e fonuá 'oku ou tui Sea 'oku te'eki fai ha ng ue ia ke ne pou pou 'i 'a e taumu'a ng ue ko iá, he 'oku kei hoko mai p ngaahi tu'utu'uni hala hang ko ia 'oku h he mitiá 'a e tali 'e he Kapinetí ke fakatau 'a e ngaahi misini maumau ko ia 'oku 'ikai mahino p ko e koloa 'a hai. Ko ia, k taki p kae toki tokoni mai ai he peesi 7.

Tokanga ki he ta'efiem lie palani ng ue ngaahi potung ue Pule'anga

Ko e vakai ai p ki he peesi 14, 'oku ai, mou mea'i p 'oku ai e t pile heni, na'e 'osi fai ai p feme'a'aki ai ki mu'a, k 'oku fakam l atu p ki he 'Eiki Minisití Pa'angá Sea hono 'omai e t pile ko iá, he peesi 14 fika 4 peesi 1, 'a ia ko e fakah mai 'a e tu'unga 'o e ngaahi palani ng ue 'a e ngaahi Potung ue 'a e Pule'angá. Sea 'oku fakaloloma heni kapau ko e t kunga ia 'a e palani ng ue ke lahilahi p ki he 'ikai fakafiem lie, pea to e kovi angé 'oku h mai 'a e ngaahi potung ue 'oku fu'u ta'efiem lie 'aupito. K taki p 'o 'omai angé ha fakamatala mahino Sea, p ko e h 'oku peh aí, koe'uhí kapau ko e 'atunga 'a e palani ng ue 'a e ngaahi potung ué, ta ko e faka'ofa atu 'a e kakaí totongi tukuhaú. 'A ia ko hotau kakaí eni Sea, he 'e fuesia e kavenga tukuhaú kae 'ikai palani lelei 'a e ng ué ia.

Tokanga ki he Patiseti 'a e Takimamata

Ko e to e fakalolomá Sea, ko e 'ikai ke h mai 'oku 'i ai ha palani ng ue 'a e potung ue fo'ou ne toki fokotu'u ko e Takimamatá, lolotonga ia 'oku 'i ai p 'a e CEO le'ole'o mo e Minisití . Ko e h e me'a 'oku hokó Sea? 'E 'ave p 'enau Patisetí ta'epalani ng ue p ? Manatu ai ki he ngaahi laulea 'i he kuohilí Sea fekau'aki mo e tuku ng ué pea lau ai 'e hiki 'a e vahé kae to e hiki hake 'a e fua fatongiá. Ko e 'aho ni kehe 'aupito ia. Lahi ange 'a e lau ki he hiki v henga kae hili ko iá, 'oku h mai he fakamatala 'oku lahi ange 'a e 'ikai fakafiem lié 'a e palani ng ue 'oku teuteu'í. 'A ia 'oku h tonu mai he t pile ko ení.

Ko e peesi 19 Sea, 'oku mahino mai p ko e ... ki he pule lelei, 'i he peesi ko ení Sea 'oku h mai ai 'a e ngaahi fatongia ng ue 'oku fokotu'u pea fakahoko ke ne pou'aki 'a e pule lelei. Pea 'oku 'omai 'a e ngaahi me'a lalahi 'e 7, mou me'a p ki ai 'i he 1, pule lelei. Sea pea 'oku h patonu ai hono fakamamafa'i e ng ue 'aki 'a e laó ke ma'u 'a e falala'anga 'a e fonuá. Ko ia 'e Minisití 'oku ou tui au 'oku kehe 'eni ia mo e me'a ko ia 'oku hoko he Pule'angá. Pea na'e 'osi ongo mai p ki mu'a ke tuku fakatafa'aki e laó kae fakahoko e ng ué ia, pea 'oku hokohoko eni Sea 'o hang ko ia tau fanongoa he ngaahi uike si'i mei heni, 'a e ngaahi tu'utu'uni 'a e Pule'angá 'oku 'ikai fen pasi mo e laó. K taki ko e h koaa 'a e me'a 'oku hokó Sea? Ko e fakamatala patiseti 'oku h maí, 'a e t nounou he palani ng ue he ngaahi potung ué. Taimi tatau 'oku 'i ai e fifili na'a 'oku hoko ngaahi tu'utu'uni ke tuku e laó ki he tafa'akí ke ne uesia 'a e ng ue 'a e kau ng ue faka-pule'angá. Ko e tuku atu p ki he Minisití ke toki fai mai ha tali ki ai.

Ko e peesi 31 Sea, te u hokohoko atu p kae tuku p ki he 'Eiki Minisití ke ne ... 'Oku ai e, mou me'a p 'oku ai e ki'i kalafi ai ke 5.3, Ngoué. Ko e kalafi ko iá Sea, pe fakat t 5-7, he peesi 31 'oku ne 'omai 'a e fakatokanga lahi kia kitautolu tautautefito ki he Pule'angá p ko e

h e me'a 'oku fakahoko ke fetongi m m lie 'a e tafa'aki ko 'eni 'oku tau fakafalala 'i he ta'u lahi. Sea 'oku h 'i he fakat t ni 'a e fakafalala lahi ki he fo'i hiná. 'a ia 'oku h he m hina p pe kuata Tisemá 'a e lelei ange 'a e koloa h atú mei he ngoué ki tu'apule'anga, pea hili p ia Sea pea toki nofonofo holo ai p ia he toni 'e 2000 ki lalo. 'Oku mahino heni 'a e 'alunga 'o e koloa h atu ngoué ke fai ha sio ki ha tafa'aki kehe. Ko e fehu'í Sea, ko e h e sekitoa 'oku toe fai ki ai ha sio 'a e Pule'angá, pea 'oku h ia 'i f 'i he fakamatala patiseti ko ení, koe'uh ke ne toki fakahoko mai he 'oku mahino 'oku fakam l ia ki he kau t hiná 'a e ng ue ma'ongo'onga ko ení ka 'i he taimi tatau ke to e 'omai p ha lau 'a e 'Eiki Minisit p to e ai ha me'a heni, pe 'oku ai ha feitu'u heni 'oku to e ai ha me'a 'e lava ke tau to e unga ki ai 'etau ngaahi koloa h atú.

'I ai 'a e holo lahi 'i he ng ue 'a e Pule'anga

Ko e peesi 40, t pile 5.4, he peesi ko ení Sea 'oku ou fakatokanga'i 'a e fu'u holo lahi mei he ngaahi ng ue 'a e Pule'angá mei he p seti 'e 4.4 he 2015/16 ki he p seti .7 16/17. Sea ko e peh p ko e h 'a e fu'u holo peh ni 'a e ... ko e kau ng ue ia 'oku to e tokolahi ange 'i he ta'u kuohilí, pea toe lahi mo e pa'anga fakamole ki he vahé. Kae taimi tatau Sea, 'oku holo p 'a e ng ue 'a e Pule'angá. Kapau leva 'oku holo peh 'a e ng ue 'a e Pule'angá ki hono tokonia 'a e fa'u koloa fakalotofonua pea 'oku tonu Sea 'a e t pile ko iá he peesi 14, ki mu'a ange 'a e ta'efiem lie, 'a e ta'efakafiem lie 'aupito 'a e palani ng ue 'a e kau ng ue faka-Pule'angá.

Sea na'e fakahoko 'a e fokotu'utu'u 'a e fakalelei'i fa'unga 'o e potung ue 'a e Pule'angá 'a ia...

<003>

Taimi: 1140-1150

Tokanga ke fakatokanga'i Pule'anga tokolahi kau ng ue fakapule'anga

Lord Tu'ivakan : Ko e *restructure* he kamata 'o e 2011 ke hoa 'a e Fa'unga Potung ue mo e fa'unga fakapolitikale pea mo e ma'u'anga pa'anga 'o e fonua. 'A ia ko e *right size* 'ikai tuku ha taha ki tu'a. Ko e 'aho ni Sea, 'oku h mai 'a e toe fokotu'u Potung ue fo'ou pea 'oku ou tui ko e toe kau ng ue fo'ou ia, *CEO* fo'ou mo e ngaahi me'ang ue fo'ou. 'I he taimi tatau, 'oku 'ikai ke fai ha fu'u lahi f f 'a e ivi t naki pa'anga 'a e Pule'angá pea mo e ivi faka'ikonomika 'a e kakai 'o e fonua. Sea, 'oku ou fakatokanga'i 'a e lahi ange 'a e fakatupu kau ng ue kae h mai 'i he Palani Ng ue ia 'a e pal palema 'a e 'ikai ke lelei 'a e Palani lolotonga. He ko eni Sea, 'oku meimei a'u 'a e kau ng ue mahalo ki he 5000 'a e kau ng ue fakapule'angá. Ko e tu'unga tatau 'a ia na'e 'i he taimi tatau na'e fakahoko ai 'a e tukung ue 'i he 2006, 'a ia ko e fo'i tokolahi ia.

Sea, ko u tui 'oku vaivai 'aupito 'a e t taki 'e he Pule'anga ke fai ha tu'utu'uni pau ke tauhi 'a e tokolahi mo e lahi 'a e Potung ué, kae vahevahe lelei ki'i s niti ki he tafa'aki 'e fakatupu 'a e 'ikonomika mo e lelei fakasosiale, kae 'ikai ko e vahe 'ata'at p . Sio 'oku 'i ai ha palani ki heni 'a e Pule'angá. Fehu'i ia? 'Oku ou tui au 'oku fu'u tokolahi 'a e kau ng ue, ko e me'a 'oku fie ma'u ke langa'i 'a e sekitoa taautaha, ke nau vahevahe atu 'a e fu'u kaveinga ko eni. Kae 'ikai ke malava ia Sea, kapau ko e palani 'a e Pule'anga ia ke toe fakafoki mai 'a e ngaahi ng ue ko ia, 'e lava ke tuku atu ki he sekitoa taautaha ke nau toe fakahoko p ?.

Sea, ko e fakatau m sini ki he tanu hala mo e 'enisia mo e h fua lolotonga ko ia 'oku lava lelei 'eni 'e he sekitoa pisinisi taautaha.

Tokanga ki he holo tu'unga fefakatau'aki fakalukufua

Sea, ko e peesi 40 p 'i he t pile tatau p 'oku h mai Sea, 'a e holo 'i he fefakatau'aki fakalukufua mo e fakamoveteveté he ta'u fakapatiseti fo'ou. 'A ia mei he 4.3 'o e 14/15 ki he poini 7 peseti 'a e 15/16 ki he *negative* ko e *minus* 3.5 peseti he 16/17. 'Oku ou fifili Sea, p ko e pa'anga ko ia 'oku fakamole ki he vahe 'a e kau vaivai he ta'u kotoa. Tonu ke h mai Sea, 'oku fakamoleki 'e he kau vaivai, 'a ia 'oku vilo p 'i he 'ikonomika. He ko e me'a foki 'oku sai Sea, 'a e vahe ko eni 'a e kau vaivai 'oku tokoni lahi 'aupito ia ki he'etau 'ikonomika fakalotofonua. Pea ko ia Sea, 'oku tonu p ke fai ha tokanga heni he ko e faka'ilonga eni 'e vaivai ange 'a e ivi ng ue 'a e fonua pea 'ikai lahi 'a e pa'anga h mai. Ko e lelei ia ke fai ha sio vave ki ha sekitoa 'oku malava ke tu'uloa pea vave 'a e tafe mai 'a e lelei faka'ikonomiká. Kaekehe, ko e h 'a e me'a 'oku fakahoko? Sea, 'e tuku p ki he Minisit , 'a ia ko e peesi 40 pea vakai p ki he peesi 47 mahalo 'e hope si'i p ki he 48 Sea. 'E lava nai Sea, ke fakahoko mai p ko e ha 'a e tu'unga 'a e kole ko ia na'e fakahoko 'e he Pule'anga motu'a ki hono toloi p kaniseli 'a e n ko ia ke toe langa 'o Nuku'alofa. Na'e 'i ai 'a e lea 'a e Palesiteni 'o Siaina ke fakamolemole'i 'a e ngaahi n 'o e fanga ki'i fonua iiki. Ko e fehu'i p 'oku fai nai ha sio ki heni? 'Oku ou fakatokanga'i 'oku h mai na'e fai 'a e fakatau p nite ke totongi 'aki 'a e mo'ua ki he v henga m l l . Ko ia Sea, ko e ha 'a e tu'unga 'o e mo'ua ko ia? Tuku atu p ia ki he 'Eiki Minisit ke ne toki tali mai.

Tokanga p 'oku muimui'i Pule'anga ke liliu n mei Siaina ko e tokoni

Ko e peesi 49. Sea, 'oku h 'i he fakat t 'o e kalafi ko eni 'a e fakafuofua ko e 17/18 'a e ta'u kavenga lahi mahalo na'e 'osi 'ohake eni ki he totongi n mei mulí 'a e fonuá. Ka ko e fakamatala ia 'oku h ai 'oku toki kamata 'a e totongi n 'i he 18/19, 'a ia 'oku 'i he pa'anga 'e 28 miliona hange p ko ia na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisit . Sea, ko e fu'u pa'anga lahi eni ke totongi faka'angataha. Ko e fehu'i 'oku totongi mai 'e he ngaahi pisinisi ko iá ne nau n mei he n ko eni 'enau mo'ua p ko e kakai p 'o e fonua 'oku nau fakahoko eni? Pea kapau 'oku 'ikai. Ko e h 'a e ng ue kuo fakahoko ke totongi mai 'a e n ko eni he ko e Tepile 5 peesi 6, peesi 53 'oku 'i ai 'a e ngaahi kautaha ia ko e tu'unga tatau, 'oku tu'unga tatau pea ko ia 'i he 2015 'oku 'i he 2016 p . Mahalo 'oku mea'i p 'e he 'Eiki Minisit he ko e me'a ko eni ko e 'uhinga he ko nautolu ko eni na'e n 'oku ha'a nautolu 'a e ngaahi fale ko eni 'oku totonu ke nau totongi 'a e ngaahi me'a ko eni, ka 'oku 'ikai tonu ke ha'u mei he, ke totongi 'e he tukuhau 'a e kakai.

Tokanga 'oku kei mamafa pe totongi tupu ta fakafoki n

Sea, ko e peesi 66 'alu p ki he palakalafi 3. Fakatokanga'i 'a e peh ko ia 'e he palakalafi 3. 'Oku tu'unga lelei fakafiemale p 'a e totongi n , 'uluaki 'i Tonga ni, fakahoa ki he m keti. Taimi tatau Sea, 'oku peh 'e he palakalafi 4, na'e tupu 'a e n palopalema'aki 'a e peseti 'e 20, 'a ia ko e peseti 'e 8 n fakalukufua. Mahino p kiate au Sea, 'a e ngaahi t kunga ko eni ka 'oku ou tui 'oku kei pulia 'a e totongi tupu ko ia 'oku faingata'a'ia ai 'a e kau n p ko e kau *effective rate interest*, mahalo ko e ngaahi me'a ko eni 'oku fa'a 'ohake p he taimi lahi. 'I 'olunga hake p 'oku 'i ai 'a e fakamatala 'oku h ai 'a e lahi 'a e pa'anga Sea, 'i he ngaahi Pangik 'a ia ko e *liquidity*. 'I he taimi tatau 'oku h mai 'oku tupu p 'a e ngaahi n ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha tu'unga ko ia, 'oku tau fakamaau'i ki he kau pisinisi.

Sea, 'oku hoko eni ia ke tau fehu'ia 'a e ng ue ko ia 'a e ngaahi pangik ke nau tokonia 'a e langa fakalalakaka 'o e fonua. Ko e fehu'i Sea? 'E malava ke tau sio ki ha fakamatala p fakaikiiki 'o e ngaahi totongi tupu 'a ia ko e *rate*, he ko u tui au 'oku kei ma'olunga p . Pea 'oku fakafo'i ki he kau pisinisi Tonga Sea, ke nau fe'auhi 'i he m keti kapau ko e totongi tupu Sea, 'oku fu'u ma'olunga heni 'i he ivi fakatupukoloa pea ko ia 'oku ui ko e *rate of returns*.

Sea, kapau te tau 'eke ki he kau pisinisi 'e ni'ihii, 'e malava ke nau talamai ko e totongi tupu 'enau n mahalo ko e fakak toa 'oku 'i he peseti 'e 25. Hang ko ia na'e h 'i he Fakamatala Patiseti 'o e 2015-16...

<004>

Taimi 1150-1200

Lord Tu'ivakan : ...k ko e tupu ke fakatupu koloa ko e *rate of return on investment* Sea, 'oku 'i he p seti p 'e 10. Ko e kehekehe ko eni 'oku mahino ai p 'a e faingata'a'ia 'a e pisinisi 'a ko 'oku nau ... 'oku h atu 'i he palakalafi 4 'a e tupu 'o e palopalema. Ko e *issue* mahu'inga eni Sea, pea ko e *issue* fakafonua ke tau tokanga ki ai, k ko e me'apangó 'oku 'ikai h mai ha fakamatala ke ne huluhulu Sea 'a e ...huluhulu mai p ko e h 'a e tu'unga ko ia, 'a e totongi tupu fakapangik 'o fakahoa ki he fakamatala totongo tupu na'e fakamatala'i mai he fakamatala patiseti 2015/16. 'I he peesi 70 mo e 71 Sea 'oku h mai 'a e ngaahi fakamatala fakakaukau ki he kaha'u, fekau'aki mo e tafa'aki fakapangik pea 'oku ou faka'amu p Sea 'oku 'osi fakah mai 'a e ngaahi lao fakaangaanga ko ia ke tau sio ki ai.

'Oku ou tokanga p Sea 'i he taimi ke vavevave hono siofi 'a e tu'unga totongi tupu 'e 'alu p ke lahi 'a e pa'anga he ngaahi pangik pea to e lahi ange 'a e palopalema 'a e ngaahi n pea ko e me'a ia ke hoko ko e to e palopalema lahi ange 'a e fonua ha t puni 'a e ngaahi pisinisi 'o hoko ke to e lahi ange 'a e ta'ema'u ng ue Sea 'a e to'utupu 'o hang ko ia 'oku lolotonga palopalema 'i he taimi ni.

Palopalema fakasosiale he ngaue toli ki muli

Te u faka'osi p Sea 'oku ...'i he peesi 77 sai p 'oku ou tui p 'oku ma'u p 'e he Minisit 'oku 'i ai p 'a e kalafi heni ...Sea 'oku ou fakatokanga'i p 'a e lahilahi 'a e palopalema fakas siale he polokalama ng ue ki 'Asitel lia pea mo Nu'usila ki he tafa'aki toli fo'i'akau, na'e 'osi me'a p ki ai 'a e 'Eiki N pele fika 1 'o Tongatapu. 'Oku ou tui p Sea kuo hoko ko e me'angaue eni ke ne fakatupunga ha ngaahi palopalema fakas siale hang ko ia 'oku h 'i he palakalafi 2 he peesi ni. Taimi tatau p Sea 'oku ou hoha'a au ki he ng ue'aki 'e he Pule'angá 'a e faingam lie ni ki ha lelei fakapolitikale pea hoko ai hono 'ikai ma'u 'a e vahevahe taau mo tatau 'a e faingam lie ni ki he kakai 'o e fonua, p ko e kovi kuo lahilahi 'a e fetuhuaki 'i he taimi ni. P ko hai 'oku tonu p ko hai 'oku fakatupu palopalema k 'oku lahilahi 'a e tuhu p ki he Pule'anga.

Sea K miti Kakato: K taki 'Eiki N pele te u toki 'oatu p ho faingam lie ke faka'osi ho'o malangá 'a efiafi pea hoko atu e...

Lord Tu'ivakan : Toe si'i p Sea ki'i miniti p ...'oku haafe miniti p 'osi, faka'osi. Sea ko e faka'osi p ko e fehu'í p kuo tonu ke tuku atu 'a e ng ue ko eni ki ha sino ng ue 'i tu'a he Pule'anga ke tokanga'i 'a e nofo taha p 'a e Pule'anga ki hono fatongia fakalao, kau ai hano 'ai ha lao p tu'utu'uni pau ki he malu 'a e kau ng ue, 'i ha alea 'oku fakahoko 'i tu'a 'a ha

taha, ‘a ia ‘oku tonu p Sea ke to e fakakau p Pule’anga pea kapau ‘e tuku ki tu’a he ‘oku ou tui ‘e maau ange ai ka nau tokanga p nautolu ki he tafa’aki fakalao, kae tuku p ki he Minisit ko e ngaahi fehu’i p ia mo e lave atu ‘i he ngaahi peesi ko , m l Sea.

Sea K miti Kakato: Hou’eiki tau liliu ‘o **Fale Alea**.

(Liliu ‘o Fale Alea, me’a mai ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea: Hou’eiki m l ‘aupito ‘a e feme’a’aki tau toloi ai ki he 2 ‘a ho’at , m l .

(Na’e m l l heni ‘a e Fale)

<005>

Taimi: 1400-1410

S tini Le’o : Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

‘Eiki Sea : Hou’eiki, tau liliu ai p ‘o K miti Kakato. M l .

(Liliu ‘o K miti Kakato pea me’a mai ai p ‘a e Sea K miti Kakato ki hono me’a’anga)

Sea K miti Kakato : Tapu mo e ‘Eiki Pal miá, kae ‘uma’ e Hou’eiki Minisit e Kapinetí. Tapu ki he Hou’eiki N pele ‘o e fonuá. Tapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí. Tapu ki he Kalake Pulé, kae ‘uma’ ki he kau ng ue ‘o e Falé. Hou’eiki, m l ho’omou laum lie lelei ki he efiafi ni. Hoko atu ‘etau ng ue, k ‘oku ou fakam l atu ki he kau Minisit . Mou lepa p , te tau alea’i faka-vouti ‘etau Voutí, pea mou toki kau mai ‘a e ngaahi me’a ki ho’omou fakamatala fakama’ala’alá. Ka tau hoko atu, ko e ‘Eiki N pele

‘Eiki Pal mia : K taki fakamolemole atu, ‘oku ‘ikai ko ha’aku fakatonutonu atu e me’a ‘oku ke ‘ai maí, k ‘oku ‘i ai p e ki’i me’a ‘oku ou tokanga ki ai, ‘oku ua e me’a mahu’ingá, ko e malanga ‘i he *policy*, p ko ‘ete malanga ‘i he vouti. ‘A ia ‘oku ke me’a mai koe he voutí, ka ‘oku tonu p ia. Ko f ha taimi ‘oku fie malanga ai ha taha ‘i he *policy*? Hang ko e fehu’i na’e fai mai kiate au he akó. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane fekau’aki ‘ana ia mo e pa’angá, ka ‘oku fekau’aki ia mo e *policy*. ‘Oku ‘i ai mo e me’a e taha kau ki he’etau fetu’utaki mo mulí. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a ia ‘oku fekau’aki mo ha pa’anga, k ko e me’a ‘oku fekau’aki mo e *policy*. Ko f e taimi te ke tuku mai ai ke fai ai e me’a ko ia?

Sea K miti Kakato : M l ‘aupito. Ko e taimi ko te tau alea’i ai e fakafo’ivouti, pea kau ai e ‘ me’a ko ia ‘i hono ‘omi ‘i he’etau alea.

Lord Fusitu’a : M l Sea, ko e ki’i tokoni p ki he Pal miá. Ko e anga e ma’u ‘a e motu’a ni, na’a tau lolotonga lele he fakal kufuá. ‘A ia ko e fakal kufuá ‘oku kau ai e *policy*, *policy* fakafonua, *policy* fakam m nilahi, pea ko e ‘uhinga kuo tau lele fakal kufua ko iá, kuo pau ke fai ha fakap ki ai, he ‘oku ‘i ai ‘ene fekau’aki mo e Patiseti pea mo e pa’angá. Ko e fo’i tefito’i fakakaukau faka-*policy* ko ia te ne pule’í, pea fakamakatu’unga mei ai ‘a e *allocate* ‘a e pa’anga ko iá ki ha feitu’u, ko e ‘uhinga ia ‘oku tau fai ai ‘a e fakamalanga ko iá, pea ‘oku kei fakal kufua. Ko e kole ia mei he Minisit ke tau fakal kufua, ko eni ‘oku tau kei fakal kufua. Ko hono taimí eni. M l Sea.

M teni Tapueluelu : Sea, fakamolemole p mu'a. Tapu p mo e Seá, mo e Hou'eiki K miti Kakató. Sea, ko 'eku fie 'oatu p 'a e me'a ko eni na'a tokoni ki ho'o aofangatukú, Sea, 'oku ou tui ko e me'a ia 'oku 'uhinga mai ki ai 'a e Hou'eiki Minisit . 'Oku tau lolotonga tipeiti 'i he Patiseti, 'a ia ko e tohi ia ko , Sea, fakal kufua. Pea 'oku 'i ai e ngaahi fehu'i ai. Ko e fakafo'ivouti ia, ko e 'Esitimetri ia, ko e tohi ia ko ' . Pea ko e 'uhinga mai ko e Hou'eiki Minisit , ko e ngaahi fehu'i ko 'oku makatu'unga 'i he tohi ko ' . Ko f e taimi te nau lava 'o tali aí, he ko e fakafo'ivouti ia 'e foki ia ki h . Ka 'e paasi e ia pea 'alu ia ki h . Pea ko f leva e taimi te nau tali mai ai? 'A ia ko e fokotu'u atú, 'e Sea. Kapau 'e lava ke 'oatu e ngaahi fehu'i mo e ngaahi taalafili fekau'aki mo e Patiseti, pea 'osi pea nau tali fakal kufua mai, pea toki hoko atu ki he fakafo'ivouti, he ko e tali fuoloa ia kapau 'e tali ki he fakafo'ivouti, Sea. Ko e fokotu'u atu p , ke tokoni atu ki he Feitu'u na ke ke toki aofangatuku, Sea. M l 'aupito Sea.

Sea K miti Kakato : Sai, kapau 'oku laum lie ki ai e Hou'eiki, pea tau fai e founa ko ía. Hoko atu ki he 'Eiki N pele Fika 1 'o Vava'u.

'Eiki N pele Tu'i' fitu : Tapu mo e Feitu'una, Sea, pea 'oku ou fakatapu ki he Hou'eiki ho Falé. Sea, ko e fakahoha'a 'a e motu'a ni ia kuo ma'ala'ala lelei atu, pea kuo tafangafanga e ki'i hala fononga ia na'e 'ai ke fai ai e fakahoha'a 'a e motu'a ni. Kae tuku p mu'a ke u to'o e faingam lie 'oku laum lie lelei ai e Feitu'una, ke fai ai p ha ki'i feinga p .

Ko e 'uluaki p , Sea, 'oku ou nofo p he me'a na'e fehu'i 'e he Fakafofonga Tongatapu Fika 4, pea na'a ne me'a ai 'a e makatu'unga ko 'o e fakalalakaka faka'ikon mika 'o e vakai ki he kaha'ú, ki Tonga. Na'a ne me'a ai, 'oku 'i ai e ki'i fo'i lea 'oku peh . 'Oku faka'ilongaua. 'O pehe ni, Sea, 'eku fehu'í, ki he 'Eiki Minisit , fakafo'ituitui p . Kapau 'e me'a p ki he peesi 27, *Budget Statement*, na'e me'a'aki ko 'e he Tongatapu Fika 4. 'Oku pehe ni hono fakaleá. "Hili 'a e kake m m lie 'a e tu'unga tupu e 'ikon mika i Tonga ni, mei he peseti 'e 2.1 'i he 2013/14, 'oku fakafuofua ke toe hiki hake, ke tupu p seti e 3.7. Ko 'ene fonongá ia Sea. Pea kau mai mo e me'a na'e me'a ki ai 'a Tongatapu Fika 4. 'E 'i ai e kake ko e 'uhingá ko e ngaahi langá". Ko 'ene a'u ko ki he peesi 28, palakalafi fika 2 ki 'olunga e peesi 28, peh mai leva e fakamatalá. 'Oku fakafuofua 'e toe vaivaiange 'a e tupu faka'ikon mika 'i he 2016/17, fakahoa ki he ongo ta'u 'e 2 ki mu'a.

Sea, ko e faka'ilonga ua eni, ko e 'uhinga ia e faka'uhinga 'a e fehu'i 'a e motu'a ni, hang ko e me'a 'a e Tongatapu Fika 4. 'Oku tau 'if 'ia he taimi ni,'a e tu'unga faka'ikon mika e fonua? Kapau kuo tau 'i he 3.7, pea tau holo holo m m lie ai 'i he ta'u ni ki he ta'u fo'ou, 'oku 'if 'a e kaveinga mo e taumu'a 'o e pa'anga 'e m nava ai e fonuá 'i he ngaahi kavei koula 'o e fakalalakaka 'a e fonua?

Ko e fehu'i hono ua, p , Sea, hang 'oku maama na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, ka ko e Fakafofonga Tongatapu Fika 2. Ko 'eku fehu'i ki he tu'unga faka'ikon mika 'o e fonuá, fakal kufua, fekau'aki mo 'etau ngaahi kaung me'a, pe ko e feohi, pe ko e ngaahi *relation* mo hotau kupu ng ue 'i tu'apule'anga, 'oku hiki ai e Patiseti ko ení. Ka 'oku 'i loto p ai 'a e mahu'inga 'o e mo'ui 'a e pa'anga mo e 'ikon mika 'a e fonuá. 'E f f nai ha'atau hanga 'o siofi ha Patiseti lelei peh he ta'u ni, fakahoa ia ki he peesi 14, hang ko hono fokotu'utu'u 'e he 'Eiki Minisit Pa'anga, ha tu'unga palani ng ue 'o e ngaahi Potung ue 'a e Pule'angá. Hang na'e me'a ki ai e 'Eiki Pal mia. 'E founa f f 'a e k inga 'a e 'ekon miká pea mo e *policy*, 'i hono *direction*, mei he Kapineti ki he ngaahi *portfolio*.

Tokanga ki he ta'efakafiem lie palani ng ue ngaahi potung ue

Pea ko eni, Sea. Kuo a'u mai ki ho feitu'u, ki he Feitu'una ho Fale ni, ko e Lao Fakaangaanga eni. Ko e Lao Fakaangaanga, ko ha ngaahi fokotu'u mo e kaveinga ng ue 'o e Pule'anga, kuo pau ke nau hu'utaha. 'Uhingá ko e lelei mo e tu'utu'uni ho Falé, ko e fuofua ng ue mahu'ingataha eni he ava 'a e Falé ko e 'Esitimetí. Pea kapau kuo peh e anga e fokotu'utu'u e tu'unga faka'ikon miká, pea mo e *policy*, ko e t pile ko eni, 'oku 'i ai e fo'i lanu 'e 1, 2, 3, 4, 5, 6. Ko e lanu kulokulá, 'oku fokotu'u mai 'i hono fakamatala mahinó, ko e ta'efakafiem lie 'aupito. Me'a hifo p , Sea, ki he ki'i t pilé, ' potung ue, 'oku 'i ai e *portfolio*, 'e toki me'a ki ai ki he ngaahi voutí, 'i he ' voutí. 'E founga f f e ngaahi kulokula 'oku t loto 'i loto he lanu ko eni. Sai, 'i ai mo e lanu *brown*. Ko hono fakaleá, ta'efakafiem lie, toe t loto p mo ia 'i loto. 'Oku 'i loto ai mo e lanu engeenga, 'ikai ke fu'u fakafiem lie. Lanu mata, ofi ke fakafiem lie, pea toki lanu mata, hang ko e lanu e S tia, fakafiem lie pea lelei.

'E founga f f ha'atau ng ue'i e pa'anga 'a e fonuá, ko e pa'anga 'a e kakaí, 'oku fai ai 'a e tu'utu'uni 'a e Pule'anga, ke hoko ko e Lao eni. Kapau ko e me'afuá eni. 'E f f e sio mai 'a muli? Hang ko e me'a 'a e Fakaafonganga Niuá. 'E f f 'etau feng ue'aki? Ka ko e fehu'i. Ko e h e t kunga 'oku tu'u ai 'a e mo'ui faka'ekon mika 'a e fonua he ta'u ni ki he ta'u fo'ou, kapau ko e me'a e na'e me'a'aki 'e he Fakaafonganga Tongatapu Fika 4, 'oku faka'ilo'olongau. Pea ko eni 'oku talamai 'e he fakamatalá. 'E holo holo m mlie, pea 'e fakahoa 'e ma'olunga ange 'a e ongo ta'u e 2 ki mu'á. Ko ia p , Sea, 'a e ki'i fakahoha'á. M l .

Sea K miti Kakato : Ngali kuo t kunga m lie. 'Oku 'i ai ha fokotu'u mai ke tau tali? M l .

<006>

Taimi: 1410-1420

Sea K miti Kakato: N pele Fika 3 Tongatapu.

Tokanga ki he lisi m keti Vava'u

Lord Tu'ivakano: Tapu ki he Seá, ko e peesi 89 p , ko eni p 'oku mea'i p 'e he 'Eiki Minisit , ko e ki'i me'a p 'e 2. 'Uluakí p ko e .. 'oku tu'u fokí 'o peh ko e 4.1.2 a ia ko e 1 miliona ko e fakatau 'oku lisi, 'a ia ko hono fakaleá ia. Ko hono lisi 'o e M keti Vava'u. 'Oku ou manatu'i p he kuohilí, koe'uhi na'e fai p 'a e ng ue ki ai. Ko e tokotaha ko ia na'a ne fakatau 'a e konga kekekele ko ení, mahalo na'e fe'unga mo e 2 kilu. 'A ia ko e pa'anga ko ia 'oku 'eké ko e 1 miliona. 'A ia 'oku mahino kiate au, na'e te'eki p ke fakama'ala'ala p ko e 1 miliona ko ení ko e 'oange ki he tokotaha ko iá kae fakafoki mai 'a e m ketí p ko e h hono founga? He ko u tui ko e koloa eni 'a Vava'u, pea 'oku totonu p ke fakafoki ki he *Development Committee* ko ia 'a Vava'u.

Tokanga ki ha founga ke ng ue vaofi sekitoa taautaha mo e Pule'anga

Ko e toe ua p Sea, ko e toe fehu'i p na'e 'osi me'a foki 'a e taha heni foki 'o peh ko e founga eni 'e ng ue v ofi ai 'a e Sekitoa Taautahá pea mo e Pule'anga. Ko e 'uhinga eni 'oku ke 'osi me'a mai p 'oku lolotonga fai foki 'a e ng ue ki he H tele *Dateline*. 'I he kuohilí, na'e toe ki'i fakatatafe koe'uhi na'e foki mai 'a e Tano'a 'oku nau fie ma'u ke to'o 'a e *CT*. Ka ko e taha foki ia ko e Lao ia kuo pau ke totongi, pea na'e 'i ai mo hono makatu'unga. Pea na'e

to e 'uhinga mahalo na'e toe tu'u ai 'a e ngaahi me'a ko eni. Ka ko e 'uhinga p p 'e lava ke me'a mai ko e h ko 'a e alea ko ení, ko hai 'oku lelei ki ai? Ko e Pule'angá p ko e Tano'a he ko e me'a 'oku fai 'a e sio ki aí, he 'oku tahá ko ha fale fo'ou. Ko e mai p 'o fakalelei'i. 'Oku ou tui 'oku 'ikai ke fu'u fai ha fakamole. Mahalo na'a 'osi p ha ta'u 'e 5 ia kuo t 'a e fakamolé ia ka kuo tukuatu 'a e ngaahi *exemption* kia nautolu 'o lelei kia kinautolu, ka koe'uhi p na'a ha'u ha Pule'anga 'i he kaha'ú ia, mo kinautolu ko ia 'a e kakai 'o e fonuá, 'o t mo'ua ha ngaahi alea na'e fai, 'oku 'ikai ke pau. Ko e ki'i fehu'í p ia 'Eiki Minisit m l Sea.

Sea K miti Kakato: Kuo mahino kiate au mahalo kuo tau melie hotau efé. 'Eiki N pele Niua.

Tokanga ki he uesia langa fakalalakaka makatu'unga he ng ue faihala

Lord Fusitu'a: M l Sea fakam l atu ki he Feitu'u na pea mo ho Fale 'eiki, pea 'oku ou fakam l atu hono toe 'omi 'a e faingam lie ko ení, ke fai ai ha fakahoha'a 'Eiki Sea. 'Oku kei fie fakahoha'a p 'a e motu'a ni 'i he fakal kufua. Kuo tau hu'u eni kitautolu ki he faka-Potug ue pea mo e faka-Vouti. Na'e toe 'i ai p 'a e me'a 'e taha na'e fai ki ai 'a e hoha'a 'a e motu'a ni 'i he fakal kufua pea mo e fakam mani lahi. Ko e lave ko ia 'anenaí na'e fekau'aki ko e h 'a e ngaahi pole ki he langa fakalalakaká, pea ko e h 'a e ngaahi fakatanga ki he langa fakalalakaká 'i Tonga ni pea mo m mani lahi foki. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi savea 'a e ngaahi sino fakam mani lahi kuo tuva ia 'Eiki Sea. Ko e ngaahi fakatanga 'oku lahi taha ki he ngaahi fonua langalanga haké, 'e meimei ala 'alu atu 'o fakatotolo'i 'o fakatefito 'i he faihalá p ko e *corruption*. Ko e me'a ko ia ki he 'Atakai 'e fakatotolo'i 'e foki p ia ki he *corruption*... Ko e me'a fekau'aki ko ia mo e 'ekon mika, 'e fakatotolo'i 'e foki p ia ki he *corruption*. 'A ia 'oku kau ia 'i he ngaahi fakatanga ki he langa fakalalakaka faka'ekon mika 'i he sekitoa fakapule'anga pea peh ki he sekitoa taautaha. 'A ia koe'uhi 'oku tau kei faka'eke'eke 'i he funga 'o e fakalúkufua pea mo e faka-policy 'o ha sino 'oku 'ulu ki ha Pule'anga, pea 'oku tataki ki ha v sone ki he 'apongipongi 'o e hanga maí pea mo 'apongipongi sio l loá, kuo pau ke fai ha faka'eke'eke fekau'aki pea mo e kaveinga ko eni..'A ia ko e faka'eke'eké 'i he makatu'unga fakal kufua p 'oku 'i ai ha *policy* 'oku 'i ai ha v sone, 'oku 'i ai ha fokotu'utu'u 'a e 'ulu'i Pule'anga ko ení, ki hano fakafepaki'i 'a e faihala 'Eiki Sea. Pea 'e lava faka-sekitoa 'i he Patisetí ko e sino'i pa'anga ko 'oku 'i ai 'a e ngaahi *Policy* peh ke *allocate* pe 'oatu ha sino'i pa'anga, ki he ngaahi Potung ue mo e ngaahi Va'a 'o e Pule'angá, ke ne fakafepaki'i 'a e me'a ko eni. 'Oku 'i ai 'a e savea 'a e sino ko e *Transparency International* ko e sino ia fakalalakaka taha pea fakam mani lahi taha 'i m mani fekau'aki pea mo hono sivi'i 'o e me'a ko eni. He ko e t t ikú, ko e si'i pa'anga tukuhau eni 'a e kakai 'o e fonuá. Neongo p ko kita 'a e 'ulu'i Pule'angá pea te te vahevahe p 'e *priority* 'e 'alu ki f 'a e pa'anga ko iá ka kuo pau ke te tali ui ki he ni'ihiki ko eni. Pea 'i he funga 'o e fie ma'u 'a e Pule Leleí, pea mo e Fakamaau Totonú, pea mo e ho'ata kitu'á, 'oku tonu ke ho'ata mai p *reflect* 'i he Patiseti ko ení, 'oku 'i ai 'a e fakakaukau ke hoko ko ha v sone he me'a ni ki he kaha'ú 'Eiki Sea. Ko e ki'i tokoní ia 'Eiki Sea m l .

Sea K miti Kakato: M l . 'Eiki N pele Fika l 'o Tongatapu.

Tokanga ki he tu'u Lao fekau'aki mo e lipooti 'Atita ki he M mipa m l l e Fale

Lord Vaea: 'Eiki Sea na'e 'ikai ke u hanga 'o fakakau atu 'anenai ka na'a ku peh p ke u hanga 'o vakai'i. Ko ia ai 'oku 'ikai ke 'asi ia 'i he fakamatala ko ia 'a e 'Atita Seniale. 'Oku

h p ia i he Fakamatala Fakal kufuá pea 'oku ou loto p ke 'oatu ki he Minisit Pa'angá, ke fakakau mai p mo ia 'i he'ene tali. Ko e fehu'í 'oku peheni Sea. Ko e taimi ko ko na'e fai ai 'a e vakai'i 'o e M mipa 'oku mavahe atu mei he Fale ni, na'e fai 'a e p loti ki ai, pea 'ikai ke tali 'e he Fale ni pea lelei p ia Sea Na'e 'i ai 'a e L pooti Sea, na'e fai 'e he 'Atita Seniale, 'o 'ave ki he Minisit Pa'angá, pea 'i he 'uhinga p ko e Minisit Pa'anga pea mo e 'Atita Seniale. Ka 'oku 'i ai 'a e tokanga p 'e lava 'o fakahoko mai mo e L pooti ko ia. Pe na'e hanga 'e he M mipa 'o e 'aho ko iá 'o maumau'i 'a e Lao pe 'ikai. Na'e mahino mai 'i he 'aho na'a tau p loti aí, na'e 'ikai ke ne maumau'i ha Lao. Ko ia 'oku ou kole ke fakakau mai p mo ia 'i he'ene ngaahi tali. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l . Fakafofonga Fika 4.

Tokanga pe 'oku fen pasi palani ngaue Pule'anga mo e fie ma'u vivili kakai

M teni Tapueluelu: M l Sea 'a e ma'u faingam lé, pea 'oku ou 'oatu 'a e fakatapu ki he Feitu'u na pea peh ki he Hou'eiki 'o e K miti Kakato. 'Oku 'i ai p 'e ki'i me'a si'i 'oku ou fie lave p ki ai. Ko e k toa 'o e ngaahi feme'a'aki fekau'aki pea mo e Langa Fakalalakaká 'Eiki Sea, 'oku ou peh 'oku foki k toa ia ki he vahe mahu'inga 'i he Patiseti ko eni. 'A ia 'oku h ia 'i he peesi 78 'Eiki Sea. Ko e ngaahi fie ma'u vivili 'a e ngaahi kolo. K toa k toa 'a e ngaahi talanoa ki he Langa Fakalalakaká 'Eiki Sea, pea kapau 'e 'osi ange 'a e langa fakalalakaká 'oku lahi pe 'a e ngaahi fie ma'u vivili 'a e kakaí, 'oku ou peh 'oku totonu ke fakapapau'i p 'oku mali 'a e P lani Ng ue 'a e Pule'anga mo e fie ma'u ko ia 'a e kakai. 'Oku ou tui mahalo na'a ko e me'a eni 'oku mahu'inga ai 'a e 'a'ahi faka-Fale Aleá 'Eiki Sea 'oku fanongoa ai 'a e le'o 'o e kakaí fekau'aki mo 'enau ngaahi fie ma'u vivili. Ka u lau atu p mu'a ha ngaahi kongá 'e ni'ihi 'oku fai 'a e tokanga ki ai. 'Oku h mai mei he fie ma'u 'a e kakai, ko e kongá eni 'o e ngaahi me'a 'oku toka ai 'enau ngaahi fie ma'u pea 'oku lahilahi 'Eiki Sea. 'Oku kamata p mei he fakalelei'i 'o e uafu, ki he tokotalahi 'o e kakai ko ia ke 'i he tolí, ha'u mei ai ki he ngaahi pasi ako pea mo e me'alele, ki he ng ue fakakolo Ko e ngaahi palau, ko e fie ma'u 'o e polisi fakakolo. Ko e vaka toutai, ko e fie ma'u 'o e fetu'utaki, fakalelei 'o e me'alele ko e me'ang ue ki he Takimamata, ko e sikolasipi ki he ivi mei he la' 'o 'alu p 'o a'u 'Eiki Sea, 'o a'u ki he ngaahi k lomu ko ia ki laló, ko e fie ma'u'anga vai, pea ko e fie ma'u lahi tahá eni. Ko e maama hala, pea mo e tanu hala. 'A ia ko e ongo fie ma'u ia 'oku lahi taha 'aupito 'oku ha'u ko ia mei he kakai 'Eiki Sea pea 'oku mahino p 'oku .. ko e Tokoni 'a e Pule'angá he taimi ni 'oku 1 kilu 5 mano ki he v henga. Ko e ngaahi fie ma'u ko eni 'a e kakai 'Eiki Sea ko e taimi ko ia 'oku mau lele atu ai ki he ngaahi v henga, 'oku 'i ai foki 'a e ngaahi Patiseti 'a e Pule'anga ki he ngaahi Potung ue, ka 'oku toe to'o mai p 'a e fie ma'u ia 'a e Pule'anga 'o toe *apply* ki he ngaahi fie ma'u ko eni ki he pa'anga ki he kakai. Hang ko ení, 'oku toe fie ma'u mai p 'a e ngaahi kole ia mei he ngaahi *GPS*, Ngaahi 'Apiako Pule'anga, 'a ko 'oku 'i ai 'a e Patiseti 'a e Pule'angá paú ki ai. 'A ia 'oku mahino 'aupito 'a e Vivili ko ia 'a e Fie ma'u 'a e kakai, pea 'oku ou faka;amu p 'Eiki Sea 'oku mahino p kiate au, 'oku 'i ai 'a e palani 'a e Pule'angá ki he 2017 ke tanu 'a e hala. Ko e feinga eni ke fai ha n mahalo mei he Pangik .....

<008>

Taimi: 1420-1430

M teni Tapueluelu: fakalalakaka 'a 'Esia, 2017, pea 'oku ou tui mahalo na ko e kongá p e teuteu ki he sipoti kapau 'oku pau ai p 'ene tu'ul hoko 'Eiki Sea, ka ko e kole p , ko hono 'uhinga ko e fie ma'u vivili ko 'a e kakai 'oku ou tui 'e 'ilo'i ia 'e he kau Fakafofonga 'o e

kakai. 'E Hou'eiki Pule'anga mou fakamolemole p , 'oua mu'a na'a mou hanu kapau te mau fokotu'u atu ke ki'i tahataha hake mei he taha kilu nima mano ki he ua kilu 'i he ta'u ni p 'Eiki Sea. Ko e anga p ia e ki'i fokotu'u atu Sea ke fakakaukau p ki ai e Hou'eiki 'i he lele atu ko eni fakalukufua. M l 'aupito 'Eiki Sea e ma'u faingam lie.

Sea K miti Kakato: Ha'apai 12.

Vili Hingano: Sea m l e ma'u faingam lie. Tapu atu ki he Feitu'u na. Tapu atu ki he Hou'eiki M mipa ho Fale, K miti 'Eiki. Ko 'eku kole atu p 'a'aku Sea ke mai ha faingam lie ki he 'Eiki Minisit , ke fakakakato mai 'a e ngaahi fehu'i ko eni, he hang kiate au ia 'oku 'ikai ke tonu e taumu'a hotau vaka Sea 'i he 'uhinga ko eni, sio ko e toki si'i fakakakato atu eni 'e Tongatapu 4 'a e me'a ko na'e tokanga ki ai mei 'aneuhu, 'ene fie ma'u, kuo mei 'osi e Fale ni ia. Ko 'eku kole 'a'aku ia Sea ke tali mu'a 'a e ngaahi fehu'i ko ke tau fakam 'opo'opo pea tau 'alu 'alu lelei atu ai ko e 'uhinga ke fai hano talanoa lelei'i mo hono siofi 'a e ngaahi me'a ko eni 'i he'etau *budget statement* ko e 'uhinga ke 'oua 'e fefokifoki'aki he ko e taimi ko 'e fakamatala ai 'e he Minisit 'oku ou tui 'e 'i ai e ngaahi me'a lahi ia he ngaahi fehu'i ko eni 'e ta'omia. K 'oku ou kole atu ke 'oange mu'a ha faingam lie ko e 'uhinga ka tau toki hoko atu he ko e ngaahi fehu'i ko eni kuo 'omai he 'aho ni Sea 'oku ou tui au 'e si'isi'i e 'aho ni ia mo 'apongipongi mo e 'aho hoko mai hono tali mai 'e he 'Eiki Minisit e ngaahi me'a ko ia. K ko e anga p 'a e fokotu'u atu Sea ke ke laum lie lelei p mu'a ki ai. Mahino p ki he motu'a ni h ho'o tu'utu'uni ka ko e kole atu p . M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l . Na mou fokotu'u mai p 'e Hou'eiki ke tau fakalukufua, ke 'osi e ngaahi fehu'i pea toki tuku ki he Minisit ka ko e 'uhinga ia 'oku ou tuku ko ke mou fiem lie lelei, pea kapau ko ia 'oku mou laum lie lelei ki ai, tau hoko atu ki he Minisit .

Lord Fusitu'a: M l Sea. Sea ko e ki'i faka'eke'eke p ki he Kapineti p ko e h e tu'unga ko 'a e me'a ko 'a e Pal mia, ko na'e me'a mai pea ko eni kuo toe me'a ia, 'oku 'i ai p e ki'i mo'oni 'ene me'a ko e ' fehu'i ko eni, faka'eke'eke na'e 'oatu 'e he motu'a ni 'anenai tautautefito ki he faka-*policy* fakalukufua pea mo e me'a ko fekau'aki mo e Potung ue Ako pea mo e me'a ko fekau'aki pea mo fakam m ni lahi, ko ia 'oku tonu ke ne tali mai ka 'oku, na'e 'ohovale p 'oku me'a mai pea ko eni kuo toe me'a ia, p ko e h nai e tu'unga ko ia pea tau toki fakalukufua ki he Minisit Pa'anga. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi fehu'i ia 'o hang ko e me'a ko 'a e N pele 'anenai 'oku tonu ke tali mai 'a e l volo *policy* ia 'a e Pal mia p ko e h nai e tu'unga e me'a ko ia. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l . 'E, faingam lie ko eni ki he 'Eiki Minisit Pa'anga ke tali mai 'a e ngaahi fehu'i ko eni kuo 'oatu.

Fakama'ala'ala 'Eiki Minisit fekau'aki ki he fie ma'u ngaahi v henga fili

'Eiki Minisit Pa'anga: M l 'Eiki Sea. Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea peh ki he Hou'eiki K miti Kakato. 'Uluaki Sea fakam l lahi atu ki he Hou'eiki koe'uh ko e 'omai 'a e ngaahi fehu'i ko eni koe'uh 'oku tokoni p ki he'etau ng ue, 'etau vakai atu ki he hala fononga te tau fou atu ai he'etau 'esitimeti ko eni ka hoko pea peh pea mo hono ngaahi pole. Pea 'oku 'i ai 'a e fakam l lahi atu, mahino na'e fai hono vakai'i lelei 'etau 'esitimeti he ngaahi taimi ko na'e tufa atu 'osi atu e m hina 'e taha, pea 'oku ou tu'u 'o fakam l lahi atu kae fai p e feinga ke fai e tali atu 'a e ngaahi fehu'i ko eni.

Ko e 'uluaki, te u ha'u p mei mui Sea, pea ka 'i ai p ha me'a 'oku ta'omia Sea. Mahalo ko e me'a lahi taha te u kamata p 'oku 'i ai p e ngaahi, ngaahi tefito'i kaveinga 'oku nau tataua kotoa ai e ' me'a ko eni. 'Oku ou tui te u kamata p mei ai 'i he ngaahi me'a ko ia kai kehe ka te u ha'u p ki he poini fakamuimui ko e 'eke ko fel ve'i, ko e fel ve'i ko 'o 'etau vahevahe ko 'etau 'inasi mo e fie ma'u ko 'a e ngaahi v henga fili. 'A ia te u kamata p ki he me'a ko eni fakamuimui 'a e fika f koe'uh ko e Fakafofonga Fika 4 'oku h ko he peesi 79. Mo'oni 'aupito ko e lahi taha 'o e fie ma'u ia ko 'e he ngaahi kolo he ngaahi 'a'ahi faka-Fale Alea fel ve'i pea mo e maama 'uhila pea mo e hala. Ko e lahi 'aupito, ta'u fakapa'anga ia ko eni kuo 'i ai e hiva kilu 'oku mau 'ai ki he fakapa'anga ko lolotonga ki he 'uhila hala. Pea 'ikai ngata ai na'e 'i ai e 'uhila na'e 'omai pea mei he, mei Siaina, *solar*. Pea ko e mo'oni ia, lahi 'aupito ka 'oku ou tui ko e meimei ko e lahi e ngaahi kole, totofu kotoa e ngaahi kolo 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga. Tataua p 'o eni mo tahi he tufa atu 'etau ngaahi 'uhila. Pea 'oku ou tui te mou mea'i p Sea kapau te ke me'a hifo he vakapuna he'ene po'uli, ki'i kehe ange ki'i maama ange k 'oku ng ue 'aupito e Pule'anga ia he tafa'aki ko eni pea 'oku ou lave'i p he motu'a ni ia ko e lisi ko 'ia au he taimi ni ko kole ko ki he ta'u kuo 'osi, ki he ta'u lolotonga, kuo 'osi 'ova ia he hiva kilu, k 'oku mau hanga 'o p 'o tufa. Ko e me'a 'oku mau tufa 'oku ... kole mai e ngaahi kolo, fo'i 'uhila atu 'e 40 'e ni'ihii, kuo mau 'ai p 'o vahevahe, vahevahe p , 'i he kaveinga 'o e vahevahe taau, mo fakapotopoto p . 'A ia 'oku 'i ai e konga 'oku mau 'ai he ta'u ni mo e konga he ta'u kaha'u. K ko e lahi taha ko 'i he 'uhila 'oku ou 'oatu 'oku ou peh 'oku 'osi 'oatu, tautautefito ki he *solar*. Konga lahi ia kuo 'oatu he ngaahi kolo 'oku ou tui ko e tali ia ko mo e ng ue kuo 'osi fai he taimi ni ia ki he tafa'aki ko ia. Pea 'oku ou tui ko e takai atu ko eni e Fale Alea he ta'u kaha'u 'oku ou tui te mou me'a p ki ai 'i he maama ange pea 'oku ou tui 'e foki mai ko ia 'oku ou tui 'oku 'i ai e, ka ko e poini ko ki ai, 'io 'oku fai, 'osi kamata e ng ue ki ai. Pea 'e hoko atu p mo e ng ue ko ia 'i he ta'u fakapa'anga ka hoko. Tataua p mo ia he tanu hala. Taha eni ia e ngaahi kaveinga lahi 'oku mahu'inga 'a e tanu hala, ko 'oku toe faka'ilonga mai e Fika 12 Ha'apai ke ki'i ... Sea ...

Tokanga fekau'aki mo e tokoni ADB ki he maama hala Ha'apai

Vili Hingano: 'Ai ke u ki'i fehu'i atu p he maama. M l 'aupito. M l 'aupito Sea fakam l atu ki he 'Eiki Minisit he toe 'omai e ki'i faingam lie ko eni. Ko e fie lave atu p 'a e motu'a ni ia ki he maama hala ko e 'uhinga ko ho'o me'a mai 'Eiki Minisit . Ko e maama hala ko eni 'a Ha'apai. Na'e maumau kotoa foki 'a e maama hala 'i he af . Pea na'e 'i ai e maama hala ia 'a Ha'apai na'e tokoni mai ia ka na'e 'osi *pledge* mai e ADB te nau hanga 'o fai 'a e ng ue ki he maama hala ko eni 'a Ha'apai, so ko e fo'i maama hala ko na'e 'uluaki 'omai ki Ha'apai na'e 'oange p ia ki Ha'apai, ka na'e 'ikai ke kakato e me'a. Pea ko e maama hala ko eni ko na'e totongi ko 'e he ADB ki he polokalama ko 'o e Saikolone 'o Ian, 'oku te'eki ai ke a'u ange ia ki Ha'apai. Ko e me'a 'oku ou ki'i fakafehu'i atu ai 'e 'Eiki Minisit ke k taki mu'a kae fai mai mu'a ha fakama'ala'ala ki he fo'i maama ko ia he 'oku mahino ki he motu'a ni mei he ngaahi fep talanoa'aki na'a ta fakahoko 'i he lele mai ko eni 'o e ta'u kuo 'osi 'o a'u mai eni ki he'etau Patiseti ko eni na'a ke me'a mai pea fakahoko mai 'o kau ki he me'a ko eni ka 'oku ou fie ma'u p ke fai ha fakama'ala'ala ko e 'uhinga he 'oku ngata p e fo'i maama hala ia ko 'a Ha'apai 'i Pangai p ia. 'Oku te'eki ai ke 'osi 'a e vahe Pangai, ko e vahe Foa 'oku te'eki ai ke kakato k ko e anga e faka'amu ke, na'a si'i lava ai p 'o ... M l 'Eiki Minisit .

Tali Pule'anga fekau'aki mo e maama hala

'Eiki Minisit Pa'anga: Sea, tapu mo e Sea pea peh ki he Hou'eiki K miti Kakato. Ko ia Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha polokalama fokotu'u 'uhila hala ia 'a e ADB. Ko e Pule'anga Tonga 'oku tau fai 'etau ng ue ko ia mo e ngaahi kupu feng ue'aki. Ko e me'a ko 'a Ha'apai, mahino

na'e tu'u 'a Pangai ia na'e fu'u maama ia, mea'i p 'e he Fakafofonga, pea ha'u e Fakafofonga 'o kole mai, fu'u maama 'a Pangai kae ki'i fakap p 'uli atu 'a Koulo, Holopeka. Ka ko e me'a na'a mau fai na'a mau 'oatu e ngaahi fo'i 'uhila toe vahavaha mai mo Pangai 'o 'oatu ki he ngaahi, kuo lele p 'o tau 'o a'u ki he mala'e vakapuna. Pea 'oku mahino 'oku 'osi 'alu atu mo e ngaahi *solar* ka 'oku 'i ai 'a e toe mahalo ko e h ko ki loto ki Holopeka mo me'a talamai 'oku ki'i fakapo'uli atu e ngaahi konga ko ia neongo 'oku ou 'ilo'i, lave'i p , kau hala ua p e ngaahi 'api, 'i he'ene ha'u ko ki hala lahi. K 'oku mau, polokalama ko ia 'oku tatau tofu ... k toa e ' 'oku tatau tofu ... k toa ai e ' kau Fakafofonga. 'Oku 'i ai e konga te mau 'oatu 'i he ta'u kaha'u, 'esitimeti ko eni kapau te mou tali he 'aho ni p ko f e vave taha kae kamata leva ka ko Siulai ia. 'Oku kamata 'aupito e ta'u ni 'oku ou tui 'oku kehe 'aupito 'o e maama ko 'a Tonga ni 'i he ta'u ni fakafehoanaki mo e ta'u kuo 'osi. Pea 'oku ou tui ko e anga ia ko ia 'a e hala fononga te tau 'alu atu. Tatau p ia pea mo e hala, tanu e hala.

Vili Hingano: 'Eiki Sea, k taki ko 'eku fehu'i ko ki he 'Eiki Minisit , maama ko e Saikolone, *Ian*, 'a e tokoni ko ki Ha'apai, ko ia 'oku ou fehu'i. Mahino p ka au 'a e me'a ia 'oku me'a ki ai e Minisit , 'a e polokalama ng ue maama hala ko 'a e Pule'anga. K ko e fo'i maama na'e *pledge* ki Ha'apai ki he tokoni ko ki he saikolone, ko ia 'oku ou fehu'i.

'Eiki Minisit Pa'anga: Sea ko e polokalama tokoni ko ko ki Ha'apai, ne konga 'e ua. Ko e konga ko ki he langa ko e ngaahi fale pea mo e 'ai ko ena 'o fakat pou fo'ou, fakafo'ou ko e ngaahi pou 'uhila. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a 'a e *ADB* ia 'e maama 'uhila. Ko e me'a kuo 'osi h atu 'a e Pule'anga ia 'o kau 'i he taimi ni hono 'ai atu ko ena e ngaahi 'uhila ko kuo 'osi totofu 'a Pangai. 'A ia ko e tu'u he taimi ni ia ko e meimei ko e ngaahi kolo ko ki 'uta pea peh mo e ngaahi 'otu motu kuo 'osi 'oatu mo e ngaahi *solar* ki ai, ka 'oku ou fakama'ala'ala p au ia ki he, he 'oku mau femahino'aki p ko e ngaahi kupu fekau'aki ia ko feng ue'aki 'a e Pule'anga, *ADB* mo e ngaahi me'a ko ia. 'A ia 'oku nau ha'u nautolu he ngaahi ng ue lalahi pea tau fononga atu 'i he ngaahi me'a ko ia. 'A ia ko e tu'u ia ko 'etau 'uhila, te tau fononga atu p 'i he ta'u kaha'u koe'uh ko e ngaahi me'a ko 'oku fie ma'u 'oku lahi. Ka ko e me'a mahu'inga, ko e me'a lahi taha ko e poini 'e ua 'oku 'omai ko fie ma'u e 'uhila. 'Uluaki ko e ki he lotu, pea ko e ua ko e ako. 'Oku ou tui mahalo na'e talamai 'e he ... fo'i poini ia 'e ua 'oku 'omai. 'A ia 'oku ou tui 'e toe lelei ange 'a e tu'unga fakalotu pea mo e ... Ko e poini ia ko 'oku 'omai, 'ikai 'ilo 'e au p na'e founa f f e fe'ilonaki 'a e kau Fakafofonga. Ko e fo'i poini 'e ua 'oku 'omai, ko e lotu mo e ako. Pea 'oku 'i ai 'a e taimi 'e ni'ihi ko u vakai atu au ki he ki'i kolo h 'oku ... ko e lotu ia 'oku tu'u ... kai kehe ... Fakafofonga, mahalo 'e toe fie me'a mai p ia.

Vili Hingano: 'Oku ou fakam l ki he 'Eiki Minsit koe'uhi ko e fakama'ala'ala kuo ne 'omai, mahino 'aupito, ko e 'uhinga ko e me'a ko na'e fakahoko mai 'e he Potung ue 'Uhila ...

<009>

Taimi: 1430–1440

Vili Hingano: .. ki he motu'a ni, ko e me'a ia 'oku fai ai e fakahoha'a. Pea kapau ko e tu'unga eni 'oku 'i ai, ko u fakam l lahi 'oku mahino 'aupito e me'a 'oku me'a mai ki ai e Minisit ka te u toki sio mo e Minisit ko eni e *Public Enterprise* ki he'enu kau ng ue p ko e h e tu'unga ko eni 'o e me'a ko eni 'oku 'i ai. Ka ko u fakam l atu, fakam l atu 'Eiki Minisit , m l .

Sea K miti Kakato: Me'a mai Ha'apai 13. Ko e 'uhila p , pe te ke fakahoha'a koe he toho vaka.

Veivoso Taka: 'Ikai, tapu p mo e Feitu'u na Sea. Ko 'eku kole atu, ko 'eku lolotonga fokoutua ko ení ke tali e ngaahi fehu'i ko he na'a ke me'a maí, lele atu 'emau fehu'í pea me'a mai e hou'eikí, ka mau ki'i fokoutua 'o ki'i fanongo kae me'a mai e talí pea 'osi ko ia pea toki hoko atu ko e 'uhinga he 'oku ki'i, ko e kole p ia Sea.

Sea K miti Kakato: Hoko atu Minisit .

Tali Pule'anga ki he polokalama tanu hala

'Eiki Minisit Pa'anga: Sea tapu mo e Feitu'u na pea peh ki he Hou'eiki K miti Kakató. Ko ia, pea ko e polokalama ko ia 'oku mahino, tanu hala eni 'oku mahino. Na'e 'i ai e ngaahi pa'anga na'a mau faka'amu ke 'osi he ta'u ni ka 'oku mahalo 'e ki'i toloi e ng ue koe'uhi ko e me'a ng ue. 'A ia 'e fai e tokanga ia ki ai p ko 'emau hanga 'o fakalahi'i e 'esitimeti ko ia ma'u mai e 3 miliona 'i he pa'anga ko ia fakafonua, 'a Tonga ni. Pea 'oku 'i ai p mo 'emau 2 miliona 'emau kupu fengae'aki ko ia mo e ngaahi kautaha kehé. Ka 'e lava p ke to e fakalahi e silini ia ko ení. Koe'uhi 'i he'etau fononga atu ko ia 'i he ta'u ni 'oku mahino 'aupito ko e kongani 'oku fiema'u ke lelei. 'Ikai ngata p he ngaahi hala lahí. Ko e lele ko ia he taimi ni, 'oku 'omai e palani 'i he potung ue ko ia 'oku tokanga'i, ngaahi ng ue lalahí, 'a e mahu'inga ke lele ngaahi hala lahí pea peh ko e ngaahi hala lahi ko ia 'oku h ko ia ki loto he ngaahi koló. 'A ia 'oku tau fononga fakataha p pea taimi tatau p 'oku ou lave'i 'oku 'i ai e kau Fakafofonga 'oku nau ng ue'aki 'enau pa'anga ko 'oku 'oatu ko 'o tufa ko taki 150,000, 'oku 'i ai e ngaahi kongani 'oku nau kamata tanu atu p mo nautolu e ngaahi me'a ko ia. 'A ia ka ko 'etau fononga atu ia 'o feinga'i.

Fokotu'utu'u Pule'anga fekau'aki mo e ta'ema'u ng ue

Ko e kupu, kongani hono tolu, 'a e lave mai e ngaahi l pootí 'i he kakai ta'ema'u ng ue. Ko e me'a 'oku kau ai ko 'i he tefito'i fokotu'utu'u ko ki he 'esitimeti ka hokó 'a e feinga'i ko ia ke fai e ng ue ko eni mavahe pea mo e ngaahi kupu fekau'akí ki he kau ng ue, ki he ni'ihiki ko ia 'oku 'ikai ke nau ma'u ng ue, 'oku nau nofo ko ia he ngaahi koló, ki he to'utupu. 'A ia ko e kongani lahi ia ko 'oku fai ai 'a e 'uhinga ko hono vakai'i 'o e tafa'aki ko ia, 'oku mau, ka 'oku h mai ia he ngaahi fie ma'u ko 'o e ngaahi koló. 'A ia ko e lave ia ko ki he ngaahi fie ma'u fakav henga ka 'oku tau, ko 'etau pa'anga k toa ko ení, ko e fa'u ko 'etau fie ma'u ko ení, ko e palani, 'oku fakatefito p palani fakalukufua ko langa fakalalakala e ngaahi fonua, fakafonua. Pea 'oku 'omai leva e ngaahi fie ma'u ko ia 'o tau, silini ko ia 'o totofu. Hang p ko e taumu'a ko eni, fika ua ko taumu'a olá ke 'osi ange langa fakalalakala 'oku tatau p 'a Nuku'alofa ni mo e ngaahi kolo ki 'utá mo e ngaahi 'otu motú. 'A ia ko e tefito'i kaveingá ia.

Tali Pule'anga ki he l pooti 'atita fekau'aki mo e Minisita MOI m l l

Ko e fel ve'i ko eni pea mo e 'i ai e fehu'i na'e 'omai 'e he N pelé fel ve'i mo e Minisit kuo, ki mu'a he potung ue ko eni ngaahi me'a lalahí. 'Io na'e 'osi 'omai e l pooti ia 'a e 'Atita fel ve'i mo e me'a ko ia na'e hokó. Pea 'oku 'i ai mo e kau ng ue ia ai 'oku nau tuhu'i mai 'i he l pooti 'a e 'atita ki he ngaahi me'a ko ia 'oku nau faí. Pea kuo 'osi 'ave l pooti ko ia ki he potung ue ko eni 'oku nau tokanga'i e kau ng ue fakapule'anga, ko e PSC. 'Oku nau ng ue nautolu ke 'omai e ngaahi tali 'a e kau 'ofisa ko ení mo e kau ng ue ko ia, fel ve'i mo e me'a ko ení. Pea na'a mau 'osi fetu'utaki, tafa'aki ko fel ve'i mo e ng ue ko 'a e potung ue, 'a

e fel ve'i ko eni mo e ngaahi h koloa p ko e *procurement*, mau 'osi fakataha mautolu mo e 'Eiki Minisit m l l fel ve'i mo e ngaahi fale mo e ngaahi me'a peh , 'oku 'i ai 'ene fakamatala. Kaekehe ko e tali ko ia e fehu'i ko eni, l pooti ko eni 'osi 'omai ia 'e he 'atita 'o 'ave ia ki he sino ko eni 'oku ne tokanga'i e kau ng ue ke nau hoko atu nautolu 'i he founga ng ue ko ia ko hono faka'eke'eke kau ng ue. 'A ia ko e, ka ko e mahalo ko e me'a lahi taha ia hení ko e maumau'i ko 'o e lao ko fakapa'anga, 'a ia ko e Public finance Management, tautefito ki he taimi ko ia 'e fai ha ng ue, 'uluaki 'ai e ' *contract* mo e ' me'a peh . 'A ia ko e ' konga ia ko 'o e me'a ko na'e hokó. Pea ko e tu'unga ia 'oku 'i ai e ng ue 'i he taimi ni Sea.

Tali ki he ngaahi pole ko ia he ng ue langa

Sai ko e lave mai ki he fel ve'i pea mo e fehu'i na'e 'omai 'e he Hou'eiki 'o Niuafou, Niuatoputapu, ongo Niua, fel ve'i, ko e h e ngaahi pole 'i he me'a ko e langa, 'i he'etau langa fakalalakaka. Sea ko e pole lahi p he langa fakalalakaka 'oku 'ikai ke tau 'ilo 'e tautolu e me'a 'e hoko 'apongipongi. Ko e fo'i *uncertainty* ia 'oku 'ikai ke tau 'ilo 'e tautolu ko e h e me'a 'o e 'apongipongi. Ka 'oku 'ikai ko ha makatu'unga ia ke 'osi ai p mo'uí 'i he 'aho ni. Pea 'i he'ene peh 'oku tau palani p he me'a 'oku tau 'ilo ko e 'i he 'aho ni. Pea ko e pole lahi taha ia 'i he taimi ni 'i m mani mou 'iloi p ko e feliliuaki 'a e 'eá. 'Osi fokotu'u mai 'e he kau saienisi mo e me'a ko eni, kapau he 'ikai ke liliu 'etau ng ue'aki ko 'a e 'alu e 'ahu kona pea mo e ngaahi me'a kehekehe, mahalo ko e 2050 kuo vela m mani 'ikai ha taha 'e to e mo'ui heni. Ko e pole lahi taha ia 'i he taimi ni. Ko e me'a 'oku liliu ai ko 'etau langa fakalalakaka mei he langa fakalalakaka fakatefito 'i he loló ke 'alu ki he langa fakalalakaka ko 'oku lanu matá, *green economy*. Ko e me'a 'oku tau 'alu leva ai he taimi ni ko 'etau langa fakalalakaka ko e h e 'alu e 'uhila 'oku 'ikai ke tau to e fakatefito he loló, tau 'alu he taimi ni ki he ma'u'anga ivi ko fakanatulá. 'Oku tau afe ki ai..

Lord Fusitu'a: K taki Sea ko e ki'i tokoni p ki he Minisit 'oku 'ikai ko ha fakatonutonu ko e tokoni p . Na'e 'ikai ke peh ke tau matu'aki tu'u 'aupito ta'efai ha me'a. Ko e 'uhinga e faka'eke'eke p ko e h ko e *policy*, 'oku 'i ai? Pea ka 'oku 'i ai, ko e h pea fakasekitoa mai ke mahino ki he Falé. M l Sea.

'Eiki Minisit Pa'anga: M l Sea. H fanga he fakatapú 'Eiki Sea pea peh ki he Hou'eiki K miti Kakató. Ko 'eku lave atu eni, ko e polé ko 'etau me'a 'oku tau faí. Koe'uhi kuo m fana m mani pea 'oku tau ng ue fakataha 'i m mani koe'uhi kuo tau 'i he vaka p taha. 'Oku hoko e palopalema fakam mani lahi 'oku tau toki 'ilo hake k taki, ta ko e fu'u m mani mo 'etau ng ue 'oku tau 'alu p fakataha. 'Oku 'ikai tonu ke li'ekina ha taha ia. Ko e fo'i 'ilo ia pea mo e me'a 'oku tau ng ue ki ai pea mo e ngaahi fonua k toa 'o m mani. 'A ia ko e ' takaí 'oku liliu leva 'etau founga. Ko eni kuo tau 'alu, 2020, faka'amu ke 'oua to e 'alu hifo 'etau ma'u'anga ivi ko 'atautolu 'oku tau ng ue'aki hang ko e'uhila mo e me'a, p seti p 'e 50 'o e lahi ko 'o e lolo 'oku tau ng ue'aki. 'A ia 'oku tau 'alu ko ki he solá, mou mea'i p , kuo kamata 'asi 'aupito e tafa'aki ko ia. Ko e me'a eni 'e taha kuo kamata e Pule'anga 'i he ta'u fakapa'anga ka hokó, 'a e vakai'i ko 'a e fakasi'isi'i 'o e ng ue'aki 'o e loló 'i he tafa'aki ko eni fefononga'akí. Ngaahi me'alele ko ia 'oku tau ng ue'aki. Pea ko e l kanga fo'ou ia koe'uhi ko e lahi taha ia 'o e 'alu ko loló 'oku tau ng ue'aki ai. 'Ikai ngata p ki he loló ka ko e 'uli'i ko 'ataakai. 'A ia ko e palopalema, fu'u m fana m mani, fu'u lahi hono ng ue'aki e loló pea 'alu mo e, lahi hono 'alu e 'ea koná ki 'olunga pea peh mo e ngaahi tafa'aki kehekehe p he ngoue mo e monumanú. Pea ko 'etau founga ia 'oku tau faí, tau 'alu mavahe mei he loló, tau mavahe he tafa'aki ko eni ko ki he, ka 'oku tau fononga p he 'ikai ke tau lava 'o liliu leva 'a e tekinolosiá ka ko 'etau ng ue fakataha mo m mani k toa hono feinga'i ke mokomoko 'a m mani 'aki 'etau 'alu he hala ko ia.

Tali Pule'anga ki he palopalema he tafa'aki fakasosiale

Ko e tafa'aki fakasosiale. ko e palopalema lahi tautautefito ki he tu'unga ko 'o e tokolahi ko kakaí pea 'ikai ngata ai ko e fa'unga ko 'o e ngaahi kulupu ko 'i he ngaahi fonuá. Ko e pole lahi taha 'i Tonga ni, me'a p 'oku mahinó 'oku tupu ko meimei si'isi'i p tupu ia ko 'a e kakaí 'i he'etau fononga, meimei nofo ma'u p ia 'i he taha kilú, tu'uma'u p he ko e lahi taha p foki tautolu ia koe'uhi ko e 'alu hotau k inga ki mulí, meimei ko e tupu ia p seti p 'e 3 e tokolahi ko 'o e kakaí. Ka 'oku mahino 'aupito. Ko e fa'unga ko 'o e kakaí, ko e lahi taha 'o e pesetí 'oku nofo 'i he to'utupú he 'oku mahino foki koe'uhi kuo holo e mo'ui ko fuoloa e k inga ia pea mei he 70, kuo tau 'alu hifo eni tautolu ia ki lalo he 70 pea 'oku ki'i vave leva 'a e fetukutuku ia ko ki he kauvai 'e tahá kae tokolahi eni. Pea ko e me'a 'oku fai ai ko , ko e h e ng ue 'a e Pule'anga 'oku faí, 'ave pa'anga ki he patisetí, 'a e ako'i e to'utupú koe'uhi ke nau lava 'o ma'u e tal niti pea mo e ng ue'i'aki 'a e tufakanga 'oku 'oange 'e he 'Otua ke nau ng ue'i e fonua ko ení he ko e me'a 'oku lahi ai ko to e 'alu e pa'anga pea t naki atu ki aí, ni'ihi ko kuo 'osi 'enau akó mo e ni'ihi 'oku 'ikai ke kakato 'enau akó ka 'oku tau nofo 'i hotau ngaahi tukui koló, ko e h e me'a te tau fai ki aí ke fakasi'isi'i 'a e ta'ema'u ng ue mo e palopalema fakasosiale, ko e me'a ia 'oku h mai 'etau Pule'anga, hotau fonua he ta'u fakapa'anga ka hokó ke fakatokangaekina, vakai'i 'a e to'utupú mo e ma'u ng ue. Pea ko e ma'u ng ue, ke sio p ki Tonga ni, fu'u si'isi'i 'a Tonga ni he ngaahi ng ue ka 'oku to e sio foki tu'apule'anga. 'A ia ko e ng ue 'oku tau faí, 'a ia 'oku tau mahu'inga 'aupito. Ko e 'osi ange 'ahó he langa fakalalakaka 'oku mahu'inga ke malu e fonua. 'Ikai ke 'aonga ke tupulaki tau tu'um lie kae 'osi ange 'oku 'ikai ke malu e fonua ia 'i he'etau nofo. Ko e me'a 'oku fai ai p 'a e taumu'a, tupu fakalalakaka faka'ikon mika mo ma'uma'uluta p nofó pea kau e taha kotoa tautefito ki he to'utupú. Ko e to'utupu e 'aho ni ko nautolu 'e sai e Pule'anga pea mo e fonua 'i he kaha'ú. Pea 'oku fai atu e sio mo ia ki he f mili.

Ko e tafa'aki fakapolitikale ko e tafa'aki ia 'oku mahu'inga mo ia 'e taha he koe'uhi 'oku ha'u mei ai 'a e tafa'aki ko ia ko pule leleí, 'a e mahu'inga ko ke tauhi p 'a e Pule'anga 'oua 'e fu'u fefakaliliu, fu'u vave ha'ane feliliuaki he ko 'ene a'u p ki ha tu'unga kuo lahi e fet 'aki 'a e Pule'anga, h atu h mai, h atu, ko e taimi ko ia 'oku 'ikai ke 'ilo p koeh e me'a 'e hokó. Pea 'e si'isi'i'i leva ke mahino ko f 'a e halanga 'oku tau fou ki aí. 'A ia 'oku mahu'inga ko ma'uma'uluta fakapolitikalé. Pea ko u tui 'e to e liliu faka-Konisit tone kuo tau fai ki he tafa'aki ko ení 'oku mahu'inga leva ia. Pea 'oku 'i ai e mahu'inga ko ki he pule leleí koe'uhi ke 'oua 'e hoko e ngaahi fokotu'utu'u *policy* ko 'a e Pule'anga mo ha ngaahi me'a, ke 'osi ange 'oku sai ki ha ni'hi kae kovi ki ha ni'hi. Ko e taha ia e me'a 'oku fai e tokanga ki ai 'i he langa fakalalakaka 'oku tau fononga ki aí ke 'osi ange 'oku 'inasi e taha kotoa 'i he faingam lie. 'Amelika, palopalema lahi, ko hono 'uhinga kuo 'alu e tu'um lie ia 'o nofo p he ki'i p seti 'e taha 'i 'olunga, kau tu'um lie. Ko e h hono 'uhingá, ko e lahi taha e tipeiti ko eni 'oku lolotonga fai 'i he fili palesitení. 'Alu p 'a e fokotu'utu'u ko ia 'a e Pule'anga ia 'o sai p ki he ni'ihi ko ia kau pisinisí. Ko e h hono 'uhinga, ko e peh , ha'u e kau, ngaahi pisinisi ia 'o tokoni'i fakapa'ang e kau fili palesitení. Ko e tu'u 'a Tonga ni he'etau tu'u vahevahe ko 'etau me'a, 'oku faka'amup 'oku meimei, 'i ai e ngaahi me'afua 'oku ui ko e *minimum efficient*, meimei poini 'e ua, 'a ia 'oku mahino, tatau p mo e sosaieti, ko e sosaieti fetokoni'aki p eni, 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha 'e fu'u 'asi hake, tau hang 'oku tau fetokoni'aki p . 'A ia 'oku mahu'inga ko , ko e pole ia ko he'etau ng ue ke kei mahino 'oku ma'uma'uluta p 'a e lele 'a e Pule'anga pea nau tataki lelei pea ongo'i 'e he kakaí 'oku nau kei falala mai, nau kei falala mai ke ....

<001>

Taimi: 1440-1450

‘Eiki Minisit Pa‘anga: ‘i he anga ko ko , ‘a ia ko e ngaahi pole lalahí. Ko e ‘ takaí, tu‘unga faka‘ekon miká eni. Tau a‘u ki he tu‘unga faka‘ekon miká, ko eni kuo tau ‘alu ki he poini, tu‘u he taimi ni ‘oku tau p seti ‘e 3. Pea mau vakai ki he p seti ‘e 2.7 ‘i he ta‘u kaha‘ú. Ko e me‘a lahi p ‘i hení ia koe‘uhí ko e sio ko eni ko ko e lahi ‘a e ngaahi langa lalahi ‘i he ‘osi ko eni ‘a e ta‘u fakapa‘anga ko eni 2000, ‘osi ‘i Sune 2017. ‘A ia ‘oku ai e ngaahi langa ko eni ki he sipotí, pea mo e ngaahi langa lalahi ‘oku fakahoko hang ko eni ko e fel ve‘i ko eni mo e uafu ko eni, *domestic*, fakalotofonuá. ‘A ia ko e ngaahi ng ue lalahi ia ‘oku ‘amanaki ke ‘osi pea tautefito ki he ngaahi va‘a ko eni ko ‘o e langá he koe‘uhí ko e lahi e ngaahi ng ue lalahi ia ‘e meimei ‘osi atu ‘i he tafa‘aki ko iá. Neongo ‘oku mau fakakaukau mautolu ‘e to e tupulaki, ‘oku tupulaki mei he p seti ‘e 12.5 he ta‘u ni, kake p seti 15.4, pea ‘alu hake ‘o 19.1. Ko e holo ko ‘oku mau vakai ko ki ai ko ki he 2017, ko e sekitoa ko ng ué. He ko ia ‘oku ne hanga ‘o holoki ko ‘etau pesetí. Langa kotoa, ko e ngaahi konga foki ko ‘o e sekitoa ‘ekin miká ‘oku vahe 3. ‘Uluaki ko e sekitoa ko ngaahi koloa fakaenatulá, *primary sector*, pea ko e uá, ko e sekitoa ko ngaahi koloá, ‘a ia ko e *secondary* mo e *tertiary*. Ko e holó ia ‘oku ‘i he tafa‘aki ko eni ko ‘o e sekitoa ko eni ko ki he *services*. Ko e konga lahi, p seti ‘e 50 ia ‘a e ngaahi ng ué, ka koe‘uhí ko e sio atu ko ki he ta‘u kaha‘ú hang ‘e ai e ki‘i holo he tafa‘aki ko iá, poini ‘e 3. Ko e anga ia ‘emau fakafuofuá, ka ‘e to e kake p ia ‘o p seti ‘e 3.8 e tupú ia he ta‘u fakapa‘anga 17\18. ‘A ia ko e anga ia ‘emau sio ko ‘i he ngaahi palaní. Ka ‘i he taimi tatau ‘oku ai ‘a e tafa‘aki lahi ia heni hang ko e ngaahi ng ue ko ‘oku tau, ‘oku ai e ngaahi ng ue lalahi ‘oku fie ma‘u ke fakahoko he fonua ni, ka ‘oku ‘ikai ke tau lava ‘o fakahoko he taimi ni. Ko e me‘a ia ‘oku fai ai ‘a e fakalanga talanoa ki he ngaahi fakalahi ko hotau ivi ki he tuku‘anga loló.

Pea ‘ikai ngata aí ko e ‘ai ko e ‘ai e hala fakakavakava fo‘ou, ko e toho‘anga vaká, ko e ngaahi koloa fo‘ou ia ke fai mo tau ‘alu ki ai pea mo e langa ko ‘i he sipotí. Ka ko e ‘uhinga p me‘á ia ‘i he tafa‘aki ko iá ‘i he taimi ni. Ka ‘e ‘osi ko iá te tau foki p tautolu ki he p seti ‘e 3. Ko e anga ko ‘o e ‘avalisi ko ‘o e tupu faka‘ekon mika ‘etau ‘avalisi maí, meimei nofo ‘i he p seti ‘e 2. Ka na‘e ‘osi ai e taimi ia na‘e ‘alu ‘a Tonga ‘o a‘u ‘o p seti ‘e 7. Ko e taimi ia na‘e lelei ai ko ‘a e t hiná. ‘Osi a‘u ‘a Tonga ia ki ai. ‘A ia ko ‘oku fai ai ‘a ‘etau sio he taimi ni ko e mafai ko ‘o Tongá, p ko e *potential* ko ki he tupu ‘a Tongá ‘oku tonu ke ‘alu ia ki he 4 p 5 kapau te tau ng ue‘i kotoa ‘a e toutai, ko e ika mo e k toa e ‘u me‘a ko iá. Ka ko e me‘a ko hotau mafai ivi ‘i he taimi ni. Ka ‘oku tau malava ‘e tautolu e faingam lie ke tau to e tupu ange. Pea ko e me‘a ia he mahino ko tu‘u ‘a e hotele fo‘ou, ‘e kamata leva ke to e ‘omai, to e lahi ange ‘a ‘etau takimamata ki aí. Ko e me‘a lahi tahá ia, pea ‘oku ou tui ko e me‘a lahi taha ‘oku fai e tokanga ki ai ‘i he kaha‘ú ko e tupu faka‘ekon mika fakavaha‘a pule‘angá. Ke ‘oua ‘e to e hoko ha palopalema fel ve‘i hang ko eni na‘e hoko ‘i he 2009. He ‘oku mo‘oni p foki e laú, ko e taimi p foki ko ‘oku ki‘i mafatua ai, h fanga he fakatapu ‘a ‘Ameliká, puke k toa ai p toenga ‘o m maní. Koe‘uhí ko e fonua lalahí ko ia ‘oku ne pule‘i ko ‘a e ngaahi ng ue ko iá. Pea ko Siaina ena ‘oku vave hake. Ko e tu‘u ko he taimi ni ‘oku mahino he tu‘unga faka‘ekon miká, ki‘i holo ‘a Siaina. Ko ‘Amelika ‘oku mahino ‘oku nau meimei tu‘uma‘u p . Neongo ‘oku nau sio ki he kaha‘ú ‘e ki‘i vave ange, ka ‘oku tau fel ve‘i. Koe‘uhí ko ‘etau fehokotakí, ko e kakai ko ‘oku nofo ‘i muli ‘o l pa‘anga maí. Ko e konga lahi ia ‘etau ma‘u pa‘angá.

Ka te u lave ai p ki he me‘a ko eni ki he koloa h atú, na‘e ai e fehu‘i pea na‘e ai e ngaahi fehu‘i ki ai. Ko ‘etau h koloa ko ‘atautolú ko ‘etau pa‘anga ma‘u‘anga pa‘anga mei mulí ko e me‘a ‘e 2. Ko e h atu ‘etau koloá pea mo ‘etau kakaí. Ka ko hotau kakaí ko kinautolu ‘a e ma‘u‘anga pa‘anga lahi ko ‘oku h mai ko , 230 miliona ‘i he ta‘u. Ko e me‘a ia ‘oku fai ai e tokanga ko ki he ako‘i e hako tupu e fonuá, tokangaekina kinautolu ‘i he to‘utupú, ko e

ngaahi faingam lie 'oku h mai mei muli faka'ata'at , koe'uhí ko e feitu'u eni ko te nau mo'ui ai. Si'isi'i p kelekelé mo e 'api tukuhaú, ka 'oku ai e ni'ihí 'oku ako'i he m tu'á koe'uhí mo'ui p nautolu ia 'i he'enu tufakanga kuo 'oange he 'Eikí ma'a kinautolú.

Tu'unga mateuteu Pule'anga ki ha fa'ahinga faingata'a

Kaikehe ko e polé ki he kaha'ú ko e h 'etau mateuteu, tu'unga fakapa'anga 'a e Pule'angá, mau hang ko e lau ko 'aneafi, meimei 'i he 35 miliona mau tuku p 'o talifaki mai. 'Uhi ka ai ha me'a 'oku ai ha'ane mafihunga 'o holo ai 'a e pa'anga h maí 'e holoki ai 'etau pa'anga h maí pea mo e pa'anga ng ue 'a e Pule'angá, ai p me'a te mau lava 'o fakah atu, koe'uhí ke tautauhi p ng ué. Koe'uhí he kapau 'ohovale p kuo t mai ha me'a 'o holoki e tu'unga fakapa'angá, pau ke fakatokosi'i atu e kau ng ué, kuo u tui 'oku 'ikai ha taha ia 'i Fale ni 'e faka'amu ke to e hoko 'a e me'a ko iá. Ka 'oku tu'u p 'a e ngaahi palani ng ue ko ení, 'uhí ka ai ha me'a 'e hokó 'oku tau lava p 'o ng ue. Kai kehe ko e anga ia ko 'a e sio, ka ko e polé , pea 'i he taimi tatau 'oku tau lava 'o to'o 'a e ngaahi fakafe'atungia 'i he langa fakalalakaká. 'Oku ou tui, tau feng ue'aki 'a e ngaahi polisí 'a e pule'angá, ke mahino 'oku fetaiaki mo e ngaahi polisí ko 'o e ngaahi pisinisi taautahá, pea peh mo 'etau ngaahi siasí mo e ngaahi me'a k toa ko iá koe'uhí ko e langa fonuá te tau fai fakataha. Ko e polé ko 'etau me'a te tau faí, tau ng ue'i, 'a ia ko e toe p 'etau palani mo e ng ue'i 'etau palaní mo e olá, kuo u tui te tau lava p 'o matu'uekina. Ko e tu'o fiha eni, ko 'etau fononga mai eni mei he kuo hilí talu mei he 1875 mo e lahi e ngaahi me'a na'e hake hotau vaká, ka 'oku 'i f 'a Tonga? Kei lele mai p 'a Tonga. Kapau 'oku ai ha me'a ke tau sio ki he kaha'ú, tau 'uluaki sio ki he kuohilí. 'Oku hoko p kuohilí ko e fakaloto lahi kiate kitautolu he'etau fononga ki he kaha'ú.

Tali Pule'anga fekau'aki mo e H tele Tanoa

Ko e Sea ko e lave ia ki aí. Na'e ai mo e fehu'i mai 'e taha, fel ve'i mo e Tano'á. Ko ia, ko e fehu'i mai koe'uhí ko e h tele fo'ou ko ení ko e h 'a e fokotu'utu'u 'a e pule'angá pea mo e kautaha ko ení. 'A ia na'e lisi p 'i he ta'u 'e 99. Ko e me'a ko na'e femahino mo kinautolú, ko 'enu mai ko ení 'o 'oatu 'a e h telé kuo pau ke nau hanga 'o fakalalakaka'i ia ke hoko ko e h tele fetu'u 4 p lahi hake ai. Te'eki ai ke ai ha hotele, mahalo ko e fetu'u 2 p mo e fetu'u hifo ki lalo. Ka ko e hiki'i e tu'unga ko , ko 'o e *quality*. Ko Tonga ko e *quality*, ko 'ete ha'u ki Tongá 'oku te fa'a 'amanaki atu ko e tu'unga 'o Tongá tatau p mo 'Amelika mo Nu'usila 'a e me'a te te ma'ú. Pea ko e me'a ia 'oku ou fie 'ohake he tafa'aki ko ení. Pea na'e ai leva 'a e feng ue'aki, ko e tu'u ko ko 'a e 'inasi 'a e Pule'angá ki aí, 'a ia kuo pau ke nau 'atu e lisí pea kuo pau ke nau totongi lisi nautolu he ta'u kotoa p , 'osi kamata 'enu totongi lisi mai 'a nautolu ki he 'Eiki Minisit , tokanga'i 'a 'etau kelekelé mo e ngaahi me'a ko iá. Nau totongi mai p he ta'u kotoa 'a e me'a ko iá. Ka 'oku ai p me'a faka'at fakatute, pea mo e tute 'ekisiá, koe'uhí ko e vaha'a taimi ko 'oku fai ai e langá ko e ngaahi koloa kotoa p 'oku h mai ki he langá, faka'at ia. Ka 'oku 'alu p 'oku ai p ta'u 'oku mau ngata ai, 'a e koloa ko iá, ka ko e taimi ko 'e kamata ai ko ng ué, kamata ai e lele 'a e h telé, 'a ia kapau 'e 'osi tau peh Sepitema ni he ta'u ni kae kamata leva, ko e koloa ko 'oku ne ng ue'aki ko ko e h mai 'a e me'atokoni mo e me'a ko iá, tute k toa ia. Pea 'ikai ngata aí, 'osi e ta'u 'e 4 'a e kamata ng ue ko eni 'a e h telé, ma'u he pule'angá 'a e p seti 'e 2. Ko e p seti 'e 2 ia 'o 'enu pa'anga h maí, ko e *gross income*. To'o p ngaahi tefito'i, 'ikai ke vahevahe ia 'i lalo, he 'osi ko fakamolé, mau 'ai 'i 'olunga koe'uhí ko e toenga ko fakamole ko fakaikiiki ki hono fakalélé ko e me'a ia 'a nautolu. Ko e p seti 'e 2 'e kamata ia he 'osi e ta'u 'e 4 mei he kamata, kamata leva ke tafe mai. Na'e 'ikai foki ke ai ha me'a ia ke tafe mai ki mu'a. Ko e tafe atu p pea 'alu ai p . Ka 'e sai heni mo e ma'u ng ue e kakai e fonuá nau talamai, e kakai e fonuá heni. 'ikai ngata aí ko e ngoué 'Eiki Sea, kuo u tui ko e me'a lelei eni ki Hahake, kuo u tui fa'a lelei e

ngoue ‘a Hahaké, fa‘a sai ange p mo Hihifo. Mou teuteu ke mai e vesitapoló mo e me‘á k toa ‘alu ki he h telé koe‘uhí ‘e fie ma‘u ia ke lahi ‘oua ‘e to e ‘omai e patetá. ‘Ai e kumalá mo e meí. Kuo u tui ko e me‘a eni ia te mau lava ‘o feinga, fakasi‘isi‘i e *import* mai e koloa ko , ka tau feinga‘i ke tokonaki. Ko e fatongia ‘o e ‘aho ni ko e tokonaki ki he faingam lie ko ení. Pea ‘oku ou tui ko e ...ka ko ‘etau vahevahé ia. Tau tokoni ki ai, pea ‘osi ko iá pea tau vahevahe leva e me‘a ‘oku tau ma‘ú. Ko e tu‘u ia ko ‘a e h telé. Pea ko e lele ko ení ‘oku mahino te nau tokangaekina pea ka ai p ha taimi ‘oku nau fakakaukau ke to e lisi atu ki ha taha, pau ke nau foki mai nautolu ki he pule‘angá ke fai e femahino ki ai. Pea kuo pau ke nau l pooti mai nautolu ‘enau fonongá, koe‘uhí ke mahino p ko e me‘a ko ‘oku fai ki ai e aleapaú ‘oku nau fakahoko.

Tali Pule‘anga ki he tu‘unga faka‘ekonomika e fonua

Sea ko e hokó, ko e fel ve‘i ko eni pea mo e tu‘unga faka‘ekon miká, kuo laú, ‘a ia ‘oku tau ‘i f he ‘aho ni? F e tu‘unga faka‘ekon mika ‘a Tongá na‘a ku lave ki ai ‘anenaí. Tu‘u he taimi ni ‘oku tau kake p mo tau ‘i he p seti ‘e 3.5 nai ‘i he ta‘u ni, mo ‘etau fakafuofua ko ‘i he ta‘u fakapa‘anga lolotongá. ‘A ia ‘oku tau ‘i he, fakafuofua ‘i e ta‘u ni ‘i he p seti ‘e 3. Pea neongo pea tau toki hifo ai ‘o p seti ‘e 2.7. Manatu‘i ‘oku kei tupu p . P seti ‘e 2 poini ‘e ... pe ko e p seti p ‘e 3 ‘i he‘ene tupú. ‘A ia ko e tu‘u ko ‘i he taimi ni, ko e ngaahi fiká ‘oku nau hanga ki ‘olunga. Pea ‘ikai ngata aí, ko ‘eku lave na‘a ku fakahoha‘a ai ko ‘aneafí, lahi e pa‘anga ‘a e pangik ke ... lahi e ng ue, ko ‘etau he taimi ni ‘o uki ng ue. Ka ‘oku mahu‘inga p ke ongo‘i p he kau pangik , ‘oku nau fefalala‘aki mo e kau pisinisi. Koe‘uhí ke t atu ko me‘á, pea to e t t mai. Pea ‘ikai foki ngata aí, ko e pa‘anga ia he pangik ko e pa‘anga ia ‘atautolu. Pa‘anga ia ‘a e kakai ko ‘oku ‘o tip siti, tautolu k toa. Pea kapau ‘oku ai ha pangik ‘oku mou ongo‘i ‘oku ‘ikai ke mou ongo‘i ‘oku ‘ikai ke mou falala ki he‘enau ng ué, ‘ave ho‘omou pa‘angá ‘o fakah ki ha pangik kehe. Koe‘uhí ka mou lava ‘o fai e ngaahi me‘a ko ‘oku mou fie ma‘u ki aí. ‘A ia ko e tu‘u he taimi ni, lahi e pa‘anga ki mulí, pa‘anga mohe ko fonua ni ke to e h mai ha ... ‘ai ha ngaahi fu‘u langa lalahi. Lahi mo e pa‘anga fakalotofonuá. Pea ‘ikai ngata aí lahi p mo e ngaahi faingam lie ke tau lava ‘o ma‘u. ‘A ia ko ‘etau tu‘u ki he kaha‘ú, lahi e me‘a ‘oku ma‘ú, toe hono ng ue‘í. Pea ko e pole lahi ia ko kiate kitautolu mo e ngaahi pisinisi ke ng ue‘i ‘a e faingam lié. Tau ng ue‘i. Ng ue ‘a e pule‘angá, ng ue mo e kakai kotoa p ke ng ue‘i ‘a e faingam lié ‘i he taimi ni. ‘A ia ko e tu‘u ko ki he kaha‘ú, fehu‘i ia, faingam lie e me‘a ‘oku tau ng ue‘í, tau ivi ng ué p , tau feng ue‘aki, pea tau fononga atu ai p ki ha Tonga ‘oku to e sai ange.

Tali Pule‘anga ki he faingamalie he ng ue toli

Ko e, na‘e ai foki pea mo e fel ve‘i pea mo e, ‘a ia na‘e ai p mo e fehu‘i tatau p fel ve‘i pea mo e faingam lie he atu ko eni ki mulí, he toli fo‘i ‘akaú mahino p ‘oku ai hono ki‘i palopalema he mo‘uí, na‘e ai p ngaahi, fatongia foki e pule‘angá ko e feinga ke fakaavaava matap p .

<003>

Taimi: 1450-1500

‘Eiki Minisit Pa‘anga: Pea fai p mo e akonaki ki he fanaú pea mo e m tu‘a mo e fakafo‘ituitui. Ka ‘oku ‘i ai p ‘a e fatongia ‘o e fakafo‘ituitui. Ko e ng ue ko eni ‘oku tau ng ue fakataha p . Ko e pisinisi ‘oku tau taha kotoa p heni. Feinga atu kitautolu feinga mai kinautolu tau ng ue fakataha. Mahino p ‘oku ‘i ai ‘a e ki‘i pal palema heni, ka ko u tui ‘oku ‘ikai ke hoko ‘a e pal palemá ko ha me‘a ia ke ne hanga ‘o fakalotosi‘i kitautolu pea tuku ai. Ko e pal palema taha ‘a e langa fakalalakaká,

ko e 'ikai ke tau fai ha me'a. Ko e fili ko 'i he langa fakalalakalaka kuo pau ke 'i ai ia, koe'uhi ko e fo'i m maní, ka kuo pau ke tau tuiaki atu p 'etau fononga koe'uhi ki he kaha'u pea ko u tui 'oku fai p 'a e feng ue'aki 'a e Pule'anga mo e ngaahi kupu fekau'aki, pea peh mo 'Aositel lia mo kinautolu. Ko e h 'a e me'a lelei ke toe feinga'i ke toe saiange pea sai ki he kau Faama ki 'Aositel lia mo Nu'usilá pea mo kitautolu.

Pea 'ikai ngata ai, ko eni kuo toe fakaava 'a e matap ke toe lahi ange, 'ikai ngata p 'i he kau toli fua'i'akau, ka 'oku 'i ai 'a e kakai poto 'i he fonua ni. Ako'i kinautolu 'o ma'u 'a e poto 'i he tukituki, t funga mo e ngaahi me'a peh . 'A ia 'oku feinga ke ava , ka tau foki atu ai. Ka ko u tui ko e pal palema tatau p kei p 'a e m tu'a 'o tokanga ki he lotu pea nau toe 'ofa mai. 'Oua 'e p 'o 'auhia atu 'i he tu'um lie pea 'ikai ke toe manatu'i mai eni ia. Pea ko u tui ko e me'a ko 'oku faka'amu ke takitaha pea ko e me'a pe temau feinga ki ai mo e Minisit ko eni, ko e kau alu fo'ou 'alu mo e ki'i Tohitapu. Ka mo ha ki'i Tohitapu mo ha ki'i me'atokoni faka'aho 'o laulau ma'u p . Ko u tui ko e me'a ia te tau fai 'Eiki Sea. Tau tokoni ange 'Eiki he kuo 'osi homau ivi, tokoni mai koe'uhi hang p ko e lau 'a e Folofola Himi ko 'oku ke mea'i. Vaivai p , hang ko e lau, vaivai p kae tui koe'uhi ko e ngaahi me'a ko 'oku hoko mai Sea.

Tali Pule'anga felave'i mo e kei ma'olunga totongi tupu pangike

Sea, pea ko u tui hang 'oku 'i ai 'a e ngaahi poini ia kuo 'osi lave atu ai p ki mu'a fel ve'i pea mo e Pangik 'i he ngaahi totongi tupu. 'Io, 'oku mo'oni 'aupito 'oku lahi 'aupito 'a e totongi tupu 'oku 'asi mai p 'i he Tepile ko 'i he Pangik 'a e totongi tupu kae 'ikai ke 'asi mai 'a e totongi *fee* ia mo e 'u totongi ng ue. Ka kuo 'osi kamata ng ue mai 'a e pangik ia 'oku nau feng ue 'aki mo e 'u Pangik 'a e *Reserve Bank*, Kovana ko u fakam l 'aupito ki ai he 'oku nau tokanga kina mai 'a e me'a 'oku fai ki ai 'oku mahu'inga'ia ai 'a e Fale. Ko e fai 'a e fakatangi koe'uhi 'e 'ohake katoa p 'a e 'u totongi 'o e ng ue 'a e *fee* mo e totongi *interest* pea 'ai p 'a e fo'i totongi p 'e taha pea fakahaa'i mai. Toki atu p 'o me'a ki ai ko e fo'i totongi 'ikai ha toe me'a ke toe f fui'i koe'uhi ke lava 'o mahino mai pea ko e ng ue 'oku lolotonga fai mo kinautolu pea 'oku ou fiefia koe'uhi 'e 'i heni 'a e *Reserve Bank* 'o fai 'enau *presentation* 'omai 'a e tu'unga ko eni 'enau *presentation* 'i he tu'unga fakapa'anga ko 'i he Pangik 'i he 'aho Falaite.

Ko u tui 'e faingamalie ka 'i ai ha ngaahi fakaikiiki te mou fai. Ka 'oku mahino 'aupito 'e fai 'a e fokotu'utu'u ko mo e Pangik Pule. Ko e tu'u he taimi ni tenau feinga 'aupito ke fokotu'u p ha fo'i tu'unga fika koe'uhi 'oku nau peh ko e pa'anga ko ia p ko e *rate of return* 'e ma'u 'e he pangik takitaha, he ko e lahi ko 'enau tupú, ko e lahi ai p 'a e 'alu ki 'olunga 'a e pa'anga 'oku ma'u 'i he pa'anga ko 'oku nau fakah ki he Pangik . Ka 'oku fai 'a e fakakaukau f f ke 'ave 'etau peseti p 'e 3 'a e *rate of return* katoa ho'omou *assets* pea 'oua 'e toe 'ova ai koe'uhi ka nau toki feinga kinautolu 'i loto. Kaikehe kuo 'osi mahino 'aupito 'a e kaveinga ko eni koe'uhi ke lava fai ha fetokoni'aki mo e kau pisinisi, pea 'oatu ha ngaahi totongi ma'ama'a ange koe'uhi ke nau lava 'o ng ue'i 'a e fu'u silini ko ia.

Tali Pule'anga fekau'aki mo e n mei Siaina

Ko 'ene sai hono ng ue'i 'o e silini ko ia ko e lahi ia 'a e n . Sai p ki he pangik pea sai ki he taha kotoa. Ka ko e taimi ko pea kou tui ko e me'a lahi 'a e ongo'i 'e he pangik mo kitautolu mo e kau Pisinisi, kuo tau f falala'aki. Ko e fo'i me'a mahu'inga ia me'a ko e fefalala'aki. Ko u tui ko e me'a ia te tau fou atu ki ai. Ko e me'a ko eni 'a e n 'i Siaina. 'Io! Ko eni kuo 'osi fai pea ko e n 'a Siaina kuo nau 'osi talamai te nau hanga 'enautolu 'o kaniseli 'a e n na'e fai pea mo 'enau Pangik Langa

Fakalalakalaka 'i he kuohilí, *China Development Bank*, kau ai 'a e langa ko ena na'e fai 'i Ha'apai, pea 'oku kei tokanga'i p 'e Ha'apai, 'a e ako'i 'o e hako tupu 'o Ha'apai. Nau talamai tenau tohi nautolu 'o fakamolemole'i, ka 'oku mau kei ng ue atu p ki he n ko eni kuo 'osi 'ave p 'e he Pule'anga kuo 'osi pea 'oku to e muimui'i p 'e he Pule'anga ko eni 'a e n ko eni lolotonga, 'a ia 'oku kamata t mai 'i he 2018/19. Ka ko 'enau tokoni 'uluaki hono fakal loa'i ko eni, to e fakal loa'i mei he ta'u 'e 5 ki he ta'u 'e 10, 'a e taimi ko ke toki t ai 'a e sino'i pa'anga.

'A ia 'oku nau tokoni mai p 'i he tafa'aki ko ia Sea, pea 'oku tau fakam l p hono 'omai 'a e ki'i fo'i faingamalie ko ia, koe'uhi ka tau lava. Ka 'i he taimi tatau 'oku mau feng ue 'aki 'aupito mo e ngaahi Kautaha na'e 'ave, tautefito ki hono langa ko eni 'o Nuku'alofa, koe'uhi ke nau lava 'o t . 'Oku 'osi 'i ai 'a e kautaha 'e ua 'oku nau t mai, pea 'oku 'i ai 'a e kautaha 'oku te'eki ke nau t mai, ka 'oku mau ng ue mo kinautolu koe'uhi ke fai mo fai ha fakalalakalaka 'i he tafa'aki ko ia.

Sea, ko e tafa'aki ko eni 'e taha mahalo fel ve'i pea mo e peesi 40. 'Oku 'i ai 'a e tokanga heni ki he peesi 40 ki he anga ko 'o e tupulaki faka'ikonomika pea 'oku 'i ai 'a e ...

M teni Tapueluelu: Sea, fakamolemole p 'e lave keu ki'i fehu'i atu p ki he 'Eiki Minisit 'i he me'a ko ia he 'e hiki ia kae 'ai p 'i he fo'i kaveinga ko eni 'i he n , he 'e hiki ia ki he kaveinga 'e taha, ka kou ki'i fehu'i atu p fakamolemole. K taki p 'Eiki Minisit , ko 'eku ki'i fehu'i p fekau'aki pea mo e n k taki fakamolemole 'o toe ki'i fakamahino mai ange. Ko e ngaahi n ko eni 'a e ngaahi kautaha 'oku h 'i he peesi 53, 'a ia ko e n eni ko ke fakalelei'i 'aki 'a Nuku'alofa. Ko e n ko ia 'oku toe fakal loa'aki 'a e ta'u 'e 10 'a e taimi ke toki t ai? Ko ia?

'Eiki Minisit Pa'anga: 'Ikai Sea. Ko 'etau n ...

Mateni Tapueluelu: Ko e me'á 'oku lahi 'a e 'u n ke ke fakamolemole 'o toe 'ai maiange ke mahino k taki. Ko e f 'a e n 'oku kaniseli? Ko e f 'a e n 'oku fakal loa atu? Ko e f 'a e n 'oku lolotonga alea'i ko ke kaniseli mo ia. K taki fakamolemole 'Eiki Minisit . M l .

N kehekehe 'e 2 mei Siaina

'Eiki Minisit Pa'anga: Tapu mo e 'Eiki Sea pea mo e Hou'eiki, kae fai ha ki'i tali atu. Ko e n eni fel ve'i mo 'etau n mei Siaina. Ko e n 'e ua. 'Uluaki. Ko e N ko hono tanu 'o e 'u Hala Fakapule'anga pea mo e langa ko eni 'o Nuku'alofa. 'A ia ko e ongo fo'i n ia 'oku ou 'uhinga atu ki ai ke toe fakal loa ta'u 'e 20 ka 'oku toloi atu 'aki 'a e 10, totongi p 'a e tupu, toki 'osi 'a e ta'u 'e 10 pea tau toki t 'a e sino'i pa'anga. 'A ia 'oku tau toki kamata 'a e sino'i pa'anga 'i he 1819. 'A ia ko e n ia 'oku ou fakahoha'a atu ai pea ko e lave 'anenai 'oku 'i ai 'a e ngaahi kautaha 'oku nau N mai. Ko e N ko kia kinautolu 'a e ngaahi kautaha fakalotofonua ta'u 'e 20 p mo ia. Nau 'oatu p 'a e ta'u 'e 5 pea nau totongi mai 'i he vaha'a ko ia pea ko e me'a ia 'oku fai ai 'a e talanoa he taimi ni koe'uhi ke 'uluaki kamata mai 'a e totongi, kuo nau 'osi fakamo'oni katoa ki he aleapau, 'osi k toa. Toe p mahalo 'a e kautaha 'e 1 pea ko 'emau faka'amu he taimi ni kuo 'osi sai 'a e Kautaha ia 'e 3 kuo nau 'osi kamata t t mai 'enautolu, ko e ongo ua p 'oku mau ng ue ki ai he taimi ni koe'uhi ke fai mo kamata mai. Kae vakai'i p mo e tu'unga ko ia koe'uhi ko e sio ki honau mafai ke nau lava 'o t fakafoki koe'uhi kae toe fai ha sio 'a e Pule'anga ke fetokoni'aki p mo kinautolu.

'I he taimi tatau, 'oku fai p 'a e feng ue'aki mo Siaina koe'uhi ko 'ene tu'u fokotu'utu'u fakavaha'a pule'anga ko 'ene *foreign policy*. 'Oku 'i ai 'ene sio 'ana ki he tafa'aki ki hono tokoni'i 'o e ngaahi fonua. Ka 'i he taimi tatau 'oku 'ikai ko ha me'a ia ke fakasi'isi'i ai 'etau tokonaki p kihe kaha'ú. Ko e me'a ia 'oku 'ai p 'e he Pule'anga 'oku 'i ai 'etau pa'anga talifaki, ko e *sinking fund* 'oku 'ai p 'o tuku pea 'oku tuku p ki ai. Ka 'ikai a'u atu ki ai ko e ha 'a e tukunga 'oku 'i ai p 'etau ki'i tokonaki ki ai ki ha me'a ki he kaha'u. Ko hono 'uhinga p ke 'oua na'a faifaiane pea 'ikai ke tau

lava 'o totongi ha n . Ko 'ene tu'u foki 'oku 'i ai 'a e ngaahi kautaha 'oku mai 'o fakakalakalasi kitautolu, a, b, c mo e d. Ka 'i ai ha fonua 'oku nau *look for (d)* 'oku mahino 'oku 'ikai ha toe falala'anga 'ikai ha fonua ia 'e ma'u ha'anau pangik . 'Oku mahu'inga p 'etau tauhi p hotau falala'anga.

Sea K miti Kakato: 'Eiki N pele!

Lord Tu'iha'ateiho: K taki 'Eiki Minisit ! 'I ho'o nofo ko ena 'i he n . Ko 'eku fie ma'u p 'a'aku ke u ki'i 'ilo'i ange ko e silini ko eni 'a e 10 miliona ko eni 'e ngaahi 'aki 'a e mala'e t pulu. Ko e n ia p ko e *grant*? Pea ko e uá p kou fakam l kihe Pule'anga 'i he ma'u ko eni 'e he toko 4000 'a e kau Toulekeleke 'enau silini *retirement* pea 'oku kau ia 'i he me'a fakafiefia 'aupito ki he fonua ni, tukukehe ki he ni'ihi ko eni ko eni 'i he 'otu motu. M l .

'Eiki Minisit Pa'anga: M l 'Eiki Sea. Tapu ki he 'Eiki Sea pea peh ki he K miti Kakato. Ko e pa'anga 'e 10 miliona ko e pa'anga p ia 'a e fonua 'oku 'ikai ko ha pa'anga ia mei muli. 'A ia ko 'etau 'inasi ia ko ki he fakapa'anga ko 'o 'etau teuteu s poti. 'A ia ko u tui 'i he ngaahi ta'u atu 'e hoko atu ko eni, kuo pau ke ta'u 'e 10 p toe lahi ange koe'uhi kae lava ke fakahokohoko, 'a ia ko e tali ia ke 'ai pe ha'atau ki'i me'a pea ko u tui ko hotau 'inasi ia ko 'i he tafa'aki ko ia. Na'e 'i ai 'a e fehu'i mai 'i he peesi 40 fel ve'i ko pea mo e holo ko ....

Lord Tu'ilakepa: ... fekau'aki pea mo e me'a ko eni ki he n . 'A ia 'oku mea'i 'e he Fale ni pea mo e kakai 'o e fonua ko e Feitu'u na foki na'e 'i he taimi, ko 'eku lave ko eni Sea, 'o fekau'aki pea mo e n ko eni hono tutu 'o Nuku'alofa, 'a ia kiate au ko e n ia 'oku toloi, kae peh p ko e langa 'o Nuku'alofa, ka ko e langa 'i he pal palema ko ena na'e hoko 'i he fonua ni. Pea ko u kei manatu'i lelei p pea 'oku kei tatangi p ia 'i hoku loto mo hoku telinga 'oku manatu'i 'i he taimi 'o e Pal mia 'o e 'aho ko ia. Na'a tau fai a e kole ki he Pule'anga Siaina, koe'uhi ke lava 'o fai 'a e me'a ko eni kae malava ke langa 'a e tu'unga kovi 'oku 'i ai hotau fonua 'Eiki Sea, h fanga he fakatapu. Tuku p Sea, keu ng ue 'aki ha lea ke mahino ngofua ki he Feitu'u na pea mo e Fale 'eiki ni. Ko e me'a ko na'a ku fanongo ki ai 'i he 'omai 'e he Pule'anga 'i he 'aho ko ia ko e 'uhinga 'e lava ai 'a e tokoni kapau te tau kole ke tokoni p ko e 'omai ha *grant* te tau fou kitautolu 'i he hala fononga mama'o 'aupito, 'aupito pea 'oku tau kau kitautolu 'i he kiu fuoloa 'aupito, 'aupito 'Eiki Sea.

Ko e fale'i ko na'e 'oma meihe Pule'anga na'a tau fai 'a e kole ki ai p ko Siaina, ke tau fou 'i he founda N koe'uhi kae vave ke fai 'a e langa ko eni 'Eiki Sea. Pea ko u peh Sea, ke u 'ohake ke 'oua mu'a te tau hiki, ka tau faka'eke'eke p 'e he Minisit ko eni he ko ia 'i he taimi 'o e Minisit 'o e 'aho ko ia, 'o e Pal mia 'o e 'aho ko ia.

'Eiki Sea, ko u vakai'i atu ki ho fofonga ko u lave'i ko e taimi foki ia 'o e Feitu'una, ka 'oku ke fu'u tauhi taimi 'aupito, kau ki'i *stop* ai.

Sea K miti Kakato: Hou'eiki! Tau m l l miniti 'e 15.

(Na'e m l l heni 'a e Fale)

<004>

Taimi 1515-1530

Satini Le'o: Me'a mai 'a e Sea 'o e K miti Kakato.

Sea K miti Kakato: Hou'eiki tau hoko atu ki mu'a 'etau hoko atu 'oku ou fiefia ke talitali

lelei 'a e Tokoni Pal mia m l ho'o laum lie pea m l folau na'e fai. Hoko atu 'Eiki Minisit Pa'anga.

'Eiki Minisit Pa'anga: Sea, tapu mo e Sea pea peh ki he ...

Lord Tu'ilakepa: Sea ko au foki na'a ku vakai 'anenai fakamolemole ki he Feitu'u na.

Sea K miti Kakato: K taki, k taki 'Eiki Minisit .

Tokanga ki he t fakafoki n toloi ta'u 10 mei Siaina

Lord Tu'ilakepa: Ko e me'a p 'oku ou lave'i 'e hiki 'a e Minisit ki he peesi 40 ko e me'a ...k 'oku ou ki'i tokanga p 'Eiki Minisit ki he me'a ko eni 'o fekau'aki pea mo e n he koe'uhí 'oku tau fu'u tokanga kotoa kotoa 'a e kakai 'o e fonua ki he fu'u n lahi ko eni neongo 'oku toloi ha ta'u ...na'e toloi he ta'u 'e nima 'oku to e 'unuaki'i 'o ta'u 'e 10, k ko e me'a 'oku ou manatu'i lelei ko e talamai 'e he Pule'anga 'o e 'aho ko ia ko 'ene lava ke fakahoko 'a e ng ue pea ke hili ko ia 'e 'i ai p founa ke lava 'o to'o 'aki 'a e n ko eni. Mea'i lelei p 'e he Feitu'u na, 'osi atu 'a e Pule'anga 'e taha hoko mai ki he Pule'anga 'o e 'Eiki Pal mia 'o e 'aho ni, 'oku toloi 'a e fanga ki'i me'a iiki 'e Sea he 'oku to'o h fanga ... 'oku to'o 'a e n ko ia. 'Oku tau fu'u tokanga 'aupito 'aupito ki he fu'u n lahi 'aupito 'Eiki Sea, he ko e n ia tautautefito ki ho'o me'a mai 'Eiki Minisit 'oku tau faka'amu ke afe'i 'a 'etau tokanga ki he to'utupu 'o e fonua. Kapau te tau 'unu ki he to'utupu 'o e fonua koe'uhí ko e tu'unga 'o e kaha'u 'e uesia 'a e to'utupu 'o e fonua 'i he me'a ko eni, neongo na'e 'ikai ke tau 'amanaki ki ai he me'a na'e hoko pea 'oku 'ikai ke totonu ke tau to e manatu, k kuo tohi ia he hisitolia 'o e fonua ni 'Eiki Sea, k 'oku tau faka'amu ko e h ho mou lelei taha 'Eiki Minisit ke fai ha feinga ki he Pule'anga ko eni na'a lava, he 'oku 'ikai ko tautolu ia 'oku si'isi'i, pea 'oku mea'i lelei p 'e he 'Eiki Pal mia 'o e 'aho. Mau folau 'e taha fai 'a e fehu'i koe'uhi ko e sio ki he n , talamai 'e he taha ia 'i he kau taki fakapolitikale, mou to e 'o 'ai ha taha piliona ke langa 'aki homou fonua he 'e malava p ke hang mai ko 'Afilika mo me'a.

'Eiki Sea 'oku ou tokanga ki ai he 'oku tau tokoni'i feng ue'aki mo hotau kupu feng ue'aki ko eni ko Siaina, pea 'oku nau t naki koloa 'i hotau kakai 'i he fonua ni 'Eiki Sea, pea 'oku ki'i lahilahi 'Eiki Sea 'oku ...hang ko ia ko 'eku vakai 'i he toutai, 'oku nau to e 'unu eni nautolu 'o to e fai 'a e toutai Hou'eiki Pule'anga k 'oku ou fakamanatu atu p kia moutolu na'e totonu ke fa'u p ha'atau tu'utu'uni ke 'i ai p ha fa'ahinga ...ko e fo'i keke ko 'oku nau lolotonga ma'u 'i he taimi ni ko e falekoloa he 'ikai ke to e lava hotau kakai 'otautolu 'o fe'auhi mo nautolu. Tau peh na'e tonu ke ngata p ai, ko 'enau to e 'unu ko eni ki he vaka toutai 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e fo'i vaka mahalo 'oku tolu. Pea 'oku ou fa'a lele ma'up ki tahi 'oku ou sio ko 'eku 'oatu p eni ko e 'uhinga ke mou tokangaekina 'a e n ko e poini 'oku ou tokanga ki ai ki he n 'oku 'osi mahino he 'ikai p ke to'o ia k tetau fononga mo ia ki he kaha'u 'o e fonua 'i he kaha'u vave mai 'Eiki Sea, pea 'e uesia hotau to'u tangata ko ia 'i he ng ue pango 'a'aku he 'aho ko eni 'Eiki Sea. K 'oku totonu ke tau ng ue ke feinga'i ke to'o me'a ko eni 'Eiki Sea. H mai leva 'a e ni'ihi ko eni fakamolemole p tapu ange pea mo e 'ikai ke tau lau lanu, k 'oku nau mai mo e tu'unga pa'anga lahi 'aupito 'aupito 'o lele 'a e ngaahi vaka ...'oku ou fa'a lele ki tahi, ko 'ene fokotu'u p fu'u fute 'e 40 'e ua 'i tahi 'i mu'a 'i he me'a ko 'a e *Sea Star* 'oku mahino leva 'e tau mai 'enau fu'u vaka, toni 'e 40 'Eiki Sea 'a e a'u mai 'a e fo'i vaka 'e taha, 'a ia 'oku 'alu ia meimei m hina 'e taha ki he m hina 'e tolu 'a e 'alu 'a e vaka ko eni. K 'oku ou fakam l 'i he ki'i tama ko ko 'Eti ko e ki'i tokotaha Tonga ia 'oku tu'u 'o kau 'i he langa faka'ikon mika, kaikehe Sea te tau 'unu ki he fa'ahi ko ia he 'oku 'i ai p mo e kau Tonga t kolahi 'aupito 'i he ngaahi toutai, k 'oku ki'i nga'unu 'a e ni'ihi ko

eni 'i ha to e tu'unga ia, ko e to e afe ko eni ki he t vesitapolo 'Eiki Sea hang ia ko eni na'e me'a ki ai 'a e ...'oku to e fakalilifu ange 'enau t vesitapolo 'anautolu, pea 'oku nau to e iviivi'ia 'i he tu'unga fakapa'anga he 'oku tokoni'i kinautolu ia 'e he fonua.

'Oku ou lave'i hake ki he me'a ko eni 'i he hala T ufa'ahau 'osi p ko pausa ko é 'i he 'Initia hoko mai ki'i fale ko ena na'e 'i ai ko 'a 'Ofa Simiki, kuo 'osi 'i ai 'a e fo'i loki ia ai kuo 'ikai ke to e falekoloa ko e vesitapolo 'ata'at , ko e tokotaha Siaina 'oku 'i ai 'Eiki Sea. Pea ko e me'a 'oku ou fu'u tokanga ki ai he 'uhinga ko hotau ivi 'o e tangata'i fonua mo e fefine'i fonua 'oku 'ikai ke tau a'u ki he ivi 'o e ni'ihi ko eni k 'oku 'i ai 'a e n na'a tau fai honau fonua. 'Ai angé ke h hoa tatau 'etau ng ue fakataha mo nautolu mo 'enau fakatupu koloa mo 'enau me'a 'oku fai hotau fonua ni, lelei 'aupito p ia, kae 'ai ha ki'i me'a 'Eiki Sea ke ki'i tokangaekina 'aupito 'aupito 'a e to'u tangata hoko mai 'Eiki Sea. 'Oku ou fakatokanga'i 'i he ngaahi langa ko eni 'oku nau fai 'i he taimi ni tautautefito ki he feitu'u 'oku me'a ai 'a e 'amipasitoa Sea ko e ngaahi langa fakatu'apule'anga mo'oni ia, 'oku ou sio 'i he ngaahi fu'u luo ai 'oku keli ki lalo meimei a'u p ia ki he fute 'e hongofulu tupu ki he uanoa 'Eiki Sea. Ko e loli kulokula ko eni 'oku lele ko eni ko eni 'anadolu, puli 'aupito 'aupito 'a e fu'u loli ki lalo, puli mo e misini *excavator* ki lalo 'a ia 'oku mahino kiate au ko e fu'u keli lahi mo'oni 'oku fai 'e he ...mahino ko e langa ko eni 'e fai mei lalo 'o 'alu ai ki 'olunga 'Eiki Sea.

K ko 'eku 'ai atu p 'Eiki Sea koe'uhí ke mea'i 'e he 'Eiki Minisit 'oku mau tokanga atu 'Eiki Minisit ki he n ko eni 'a 'oku toloi ta'u 'e 10. Ko e fanga ki'i ki'i n ko eni 'atautolu ko eni he fanga ki'i me'a kehe k koe'uhí ko e Pule'anga 'aneafi, nau talamai 'ai he 'e vave 'osi p ko ia pea 'e peh ni 'o toloi he ta'u 'e nima, toloi he ta'u 'e hongofulu, ko e me'a ia na'e talamai he taimi ...'ikai na'e 'ikai ko ia ia.

K 'oku ou 'oatu p 'Eiki Sea koe'uhí 'Eiki Minisit ke ke 'ai angé ha'o me'a ki ai, ke mea'i lelei p n ko ki he Fuakavenga, me'a fongofonga ola hotau kakai pea kuo longo 'a e *media*, longo mo e ni'ihi fakapolitikale koe'uhi na'e malava ia 'i he taimi 'o e K vana ko eni 'i he Pngik Pule, ko e taimi ia na'a nau fai ai 'a e fo'i ng ue ko eni 'o to'o 'a e n ko eni na'e fai 'e he Pule'anga, k 'oku ou 'ai atu angé ki he Feitu'u na 'Eiki Minisit 'oku ke mohu, he ko e Minisit eni 'e fiha ho'o ng ue fakataha mo ia, pea ke mea'i lelei h ha founa te tau lava ai, he 'oku hangehag kiate au ko e mo'oni nai 'oku toe 'oange 'a e laiseni ia ki he kau Siaina ke nau fetuku mai 'a e 'one'one mei kilisitahi, kapau 'e peh masi'i 'oku ou ongoongo'i lahi 'aupito 'aupito hotau fonua ni kapau 'e 'unu ke lahi ange me'a 'oku nau 'oange pea nau tolotoloi 'a e ' n ko eni 'Eiki Minisit 'oku 'ikai ke u loto ke lavea hotau v fengau'e'aki pea mo Siaina k koe'uhí ko ha ki'i fonua si'isi'i kitautolu, 'ikai ke 'i ai ha'atau fa'ahinga ma'u'anga mo'ui ko e ngoue p pea mo e takimamata k 'oku 'ikai ke malava, toutai faka'ofa 'aupito. K 'oku ala mai 'a e ngaahi nima m lohi ia ko eni 'o fai 'a e ng ue ko eni 'Eiki Sea k ko 'eku tokanga p ki he 'Eiki Minisit ke ne fai mai ha ki'i me'a ki ai kae toki hoko ki he peesi 40, m 1 .

Sea K miti Kakato: Minisit .

'Ilo'i mai p Siaina t kunga Tonga he n na'e fakahoko

'Eiki Minisit Pa'anga: Tapu mo e Sea peh ki he Hou'eiki K miti Kakato. Mahu'inga 'aupito eni Sea k 'oku mo'oni foki ko e ng ue ko eni ko e n ko eni 'a ia na'e langa 'aki 'a e ngaahi hala mo e pea mo e langa fo'ou ko eni 'o Nuku'alofa, he kapau na'e fai ia ko ha sio mai ko ha taha fakakomesiale he 'ikai ke teitei 'omai ha'ane silini 'a'ana ki he fu'u ng ue ko eni. K na'e 'uhinga na'e...he na'a nau sio mai p koe'uhí ko e 'omai 'a e tokoni ko eni n 'i he

laum lie ko e langa fakalalakaka, ko e langa fakalalakaka, pea ko e kaveinga ia ko 'oku nau ng ue mai ai ko é mo kitautolu 'i he taimi ni ko e kaveinga ko e hiki'i 'a Tonga ki ha tu'unga 'oku to e leleiange. 'Oku ou tui ko e ofi atu eni ia ki he 2018/19 'e 'i ai p feliliuaki ai Sea. 'Oku ou tui tau tatau kotoa 'i he me'a ko eni pea 'oku fai p mo e ng ue mo nautolu. Tau ng ue p tautolu 'i he taumu'a tetau t , fai tokonaki mo tuku h , taimi tatau 'oku tau fai 'a e ng ue ko eni, k 'oku ou tui au 'e 'i ai p ngaahi me'a feliliuaki hang ko 'eku lau na'a nau 'osi mea'i mai p 'e nautolu ia 'etau t kunga, k na'e 'i ai p mo e ngaahi 'uhinga kehe na'a nau sio mai ai 'oku ou tui tau 'amanaki lelei p mo tau ng ue p ki ai.

Ko e me'a p ai 'ene uesia na'a faifaiangé kuo tau alasi 'a e kakai 'o e fonua ko eni kuo tau hoko ko e kakai Tonga, na'a tau hang ko e me'a ko e fonua na'a nau ...tau lahi hono 2, na'e tu'u hake p ia 'o feinga'i 'a e matakali 'a e fonua 'e taha ke tuku ki tu'a, 'oua te tau teitei fou he hala fakakavakava ko ia Sea, *Hitler*, 'ai kau Siu,'oua tetau fou ai. 'Uhingá ta'engali ia mo e 'Otua mo Tonga, 'i ai p kakai 'oku 'omai heni pea tau ako mei ai pea tau ng ue fakataha. Pea 'oku ou tui ko e me'a ia ko te tau ...he 'oku 'i ai 'enau tokoni mai he langa fakalalakaka. 'Oku ou tui ko e me'a ko ia he ko e taimi 'oku tau lave ai ki heni 'oku tau ongo'i hotau k inga mei muli, ko e 230 miliona 'oku 'omai mei muli, ko hotau k inga mei muli.

Pea 'oku ou tui ko e me'a mahu'inga p ia ke tau fononga fakataha p mo e fonua mo hono kakai mo nautolu 'i heni. Pea 'oku ou tui ko e kaveinga 'oku mahino 'aupito pea tau fononga atu p mo fai 'a e ng ue ki he tafa'aki ko ia, 'oku ou tui ko e poini mahu'inga ia ki he'etau langa fakalalakaka mo 'etau fononga atú Sea.

Sea ka u foki mai ki he peesi 40 ...

Vili Hingano: 'Eiki Sea ...

Sea K miti Kakato: 'Io, tokoni fika 12.

Vili Hingano: M 1 'aupito 'Eiki Sea. Ko e tokoni atu p ki he me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e Hou'eiki Fakafofonga N pele 'o Vava'u fika 2, ko e kole atu ai p ia ki he 'Eiki Minisit Pa'anga ke k taki kae me'a mai ai p 'i he t pile fakalahi ko ena 'o e 8.15 'i he peesi 137, 'uhingá he 'oku ...

<005>

Taimi: 1530- 1540

Vili Hingano : ... fakapatonu 'aupito 'a e me'a 'oku ne me'a mai 'akí, mo e fehu'i ko eni na'e fai 'i he t pile ko ení, ke ne hanga ai p 'o fai mai ai p ha fakama'ala'ala ai, Sea. K taki p , 'Eiki Minisit , ko e peesi 137. 137, fakalahi 8.15. M 1 .

'Eiki Minisit Pa'anga: ...(na'e mate maika he ngaahi sekoni) ... pea mo kinautolu ko eni ko , 'a ia ko e n ko eni na'e 'omai ko mei Siaina. 'A ia ko e kongá lahi ia 'i ai, 'a ia na'e kongá foki e 2. Ko e fakalelei'i e ngaahi tafe'anga vai, mo e ngaahi me'a ko 'i lotu Nuku'alofá, pea ko e kongá ne 'ave ko ki he n ko eni ko pea mo kinautolu ko eni. 'A ia ko 'eku lave ko 'anenai, ko e n ko eni ko , 'a ia ko e Tungi Koloneiti, kuo 'osi kamata t t mai nautolu ia,ki he Pule'angá. Hang ko e kautaha ko eni hono hokó, 'a e *O.G. Sanft*. Ko e Taumoepeau, 'oku mau kei ng ue mo kinautolu 'oku te'eki ai ke nau kamata t mai.

Vili Hingano: Sea, k taki 'Eiki Minisit . 'Io, na'a ku faka'amu p ke ke fakahoko mai p 'i he fakalahi 815, ka ko ena 'oku ke me'a mai he 816. Ka ko e 815, ko ia.

'Eiki Minisit Pa'anga: Ko e 8.15 ia ko e 'uhinga ia ki he l loa ko eni e fo'i n . Taimi n . Fo'i ta'u e 20, hang ko 'eku lave ki ai, na'e kamata'aki e ta'u 'e 5, 'a e 'osi p ko 'a e totongi e tupú pea 'alu ki he sino'i pa'anga. Pea toe fai ko 'a e ng ue, pea toe matolo leva 'a e taimi t ko 'a e sino'i pa'anga ki he ta'u 'e 10, 'a ia 'e toki kamata ia ko he 18/19. 'A ia ko e tu'unga ia ko 'oku 'asi he kalafi, kuo 'alu ki 'olunga e kalafi he teuteu ko ke tau totongi ko e 'a e noo. 'A ia 'oku lahi 'aki, hiki 'aki 'a e 17 miliona kapau 'e hoko atu e me'a ko . Ka 'oku fai p 'a e talanoa, pea 'oku ou tui 'e 'i ai p 'a e toe feliuliuaki ia 'i he ngaahi me'a ko ení. Ko ia, 'oku ou tui ko e ta'u kaha'ú, mo e ta'u hoko maí, ka kuo 'osi kamata p 'a e ng ue ia ko , 'oku 'ikai ko ha ng ue fo'ou eni, ka kuo 'osi a'u p ki he taki ma'olunga taha he fonua ko ení, 'enau fakatokanga'i e me'a ko ení. Ka 'oku nau sio fakal kufua p . Pea 'oku mahino 'aupito p 'a e filosofia langa fakalalakaka 'a e fonua ko ení, 'oku nau tokangaekina kinautolu e ngaahi tokoni 'i he taumu'a ko e langa ke fakalalakaka. 'Oku ou tui 'oku 'i ai e 'amanaki. Ka ko e t pile ko iá, 'a ia 'oku mahino ai ko , 'a ia 'oku p seti 'e 2 'a 'enau n ko 'anautolu, pe ke lahi eni. 'Osi kamata totongi 'e he Pule'angá ia 'a e n ko eni kia nautolu, 'a ia 'a e totongi tupú, 'a e *interest*. 'A ia 'oku te'eki ai ke mau totongi 'a e pa'anga ko eni ko ki he sino'i pa'anga. 'A ia 'oku kamata e Pule'anga, kae toki kamata mai 'a e ngaahi konga ko na'e 'oatu ki ai e n ko ki he ngaahi pisinisi taautaha. 'A ia 'oku ki'i vave e lele 'a e Pule'angá, ki'i t mui mai e. 'A ia 'oku mau feinga he taimi ni ke ki'i vavevave mai mo e tafa'aki ko , ka e 'ikai ngata ai, ka mau toe sio, koe'uhí ko e liliu ko eni na'e fai 'mo e vaha'a ko mo Siaina, te mau toe sio ki ai, taha 'e liliu hotau v ko 'i Tonga ni. Ka ko e halanga fononga ia 'oku tau fou atu ai 'i he taimi ni.

Holo tu'unga fakatau he kaha'u

Sai, foki mai ki he peesi 40, ko e poini mahu'inga na'e 'ohake 'i he peesi 40, fel ve'i ko pea mo e sekitoa 'e 2, 'i he'etau fononga atu ko eni he langa fakalalakaka, 'oku 'i ai 'ene holo. Pea ko e sekitoa e 2 ko ia, 'a ia 'oku h ia he t pile 5.4, 'a ia ko e t pile ko e 5.4, 'oku h ai e t pile ko eni. Ko e konga foki ko eni fel ve'i ia pea mo e fanga ki'i falekoloa ko e taautaha, mo e fakatau atu fakatautaha mo e *wholesale*, fanga ki'i falekoloa fakamovetevete. Koe'uhí he 'e faka'amanaki ia 'i he'emaui fakafuofua, 'e holo ia 'o holo'aki ia e p seti e 3.5 'i he 16/17. Ko hono 'uhingá p eni. Ko e lahi ko e e fakataú e falekoloa, fakatefito ia he lahi ko e ngaahi k toanga ko 'oku hoko ko he fonua ni. 'A ia ke lahi ko eni e ngaahi k toanga konifelenisi, pea mo e ngaahi Kolisi Tutuku, mo e siasi, mo e h fua. 'A ia 'oku lahi 'aupito e ngaahi k toanga 'oku fai he ta'u ni. Ko e tu'u ko he ta'u kaha'u, mahino 'e foki hifo e lahi e ngaahi k toanga ki lalo. Pea ko 'ene si'isi'i ange ko e k toanga, si'isi'i ai p mo e fakataú. 'A ia 'oku 'uhinga ai ko 'emaui sio 'e holo 'a e fakataú ko e fonua 'i he ta'u kaha'u. 'A ia ko e 'uhinga ia 'oku mau peh ai ko , 'e hang ha ki'i mo'unga, 'ene kaka hake p ki 'olunga he lahi 'etau fakataú pea toe peh hifo. 'A ia ko e sio ia ko ki he ta'u kaha'ú.

Sai, he taimi tatau p pea mo e tafa'aki ko eni 'a e ng ue 'a e Pule'angá. 'Oku mau p seti 'e 4.4, ka 'e holo ia 'o .7 'i he ta'u kaha'u, koe'uhí p he kuo 'osi maaka'i 'e he Pule'angá ia e tokolahia ko e kau ng ue. Pea 'oku ou tui ko e poini ia 'oku toutou 'ohake 'e he Feitu'u na, pea peh ki he Hou'eiki, 'a e lahi ko 'o e pa'anga 'oku 'alu ki ha v henga, mo e pa'anga ko 'oku nofo ko 'i he ng ue 'a e Pule'angá. Ko e taha ia e kaveinga na'e fai e 'Esitimeti vahevahe ko e ta'u ni. Feinga ke kamata 'aki, peseti e 40 'a e pa'anga ng ue, p seti e 60 ko e pa'anga ko kau ng ue. He na'e t ia ki 'olunga ange. 'A ia ko e hala fononga ko 'oku fononga ai 'i he taimi ni. 'A ia 'oku 'amanakí, 'e holo eni ia, he koe'uhí, kuo mau 'osi kamata, tali ia 'e he Kapineti, mau kamata ia he ta'u fakapa'anga, teuteu ko e 'esitimeti ko eni. Ko e

ngaahi lakanga 'at kotoa p , mei he lakanga ko levolo mata'itohi, 'ikai ke kau e mata'itohi, ngaahi lakanga ko ki laló, ngaahi lakanga k toa ko ia 'oku 'at , 'ikai ke toe fakang ue'i kinautolu ia, kae 'alu k toa e silini ko iá, 'alu ia ki he pa'anga ng ue.

Sea K miti Kakato : 'Eiki N pele fika l 'o Vava'u.

Tokanga pe 'oku fokotu'utu'u Pule'anga ke tokoni ki ha fa'ahinga katoanga

'Eiki N pele Tu'i' fitu : M l Sea. 'Oku ou fiefia 'aupito he me'a 'a e Minisit . Kuo hoko e pa'anga lahi taha ke h mai ki he fonua ni ki he k toanga. Ko 'eku fehu'í. 'Oku fakatokanga'i nai 'e he Pule'anga pea ne pou pou'i ha ngaahi k toanga peh , ko e 'uhingá, he 'oku ou fanongo heni, 'oku lahi e pa'anga 'a e Pule'anga 'i he ngaahi k toangá. Ko e h nai ha ngaahi fokotu'utu'u 'a e Pule'anga ke tokoni'i. He ko e 'ekon mika 'a e Tonga, ko e nofo'ak inga. Pea ko e fo'i me'á ia. Ko e h nai ha fokotu'utu'u 'a e Pule'anga ke *contribute*, ke t naki ki he fu'u ng ue faka-Samaletani kuo fai 'e he lotú, fai 'e he kakai, 'oku ma'u ai e fu'u pa'anga ko ení. Hang ko e pa'anga 'oku l ta'etotongi mai mei muli, 'oku 'alu ai 'etau pa'anga. 'Oku 'i ai hano fakatokanga'i? M l .

Fakafaingofua'i Pule'anga hotau kakai mai mei muli

'Eiki Minisit Pa'anga: M l . 'Eiki Sea, fakam l ki he Feitu'u na mo e fehu'i mahu'inga ko eni. Ko e k toanga e fonua ni, ko 'etau k toanga. 'Ikai ko e k toanga p 'a, kae tuku... Ko 'etau k toanga. Pea 'oku tau fiefia mo fakafeta'i, talitali hotau k inga mei muli 'enau maí. Pea ko e me'a 'oku fai ai ko e t kuingata. Ko e silini ko iá, 'alu, 'ai'aki e 'uhila 'o Ha'apai. 'ai'aki e falemahakí. Vahevahe ko e silini 'oku t mai. Ka 'oku tau k toanga, hiko e kolo, 'a Nuku'alofa ni, ma'a. Pea ko eni kuo 'osi fai e ng ue, feinga'i ke fakafaingam lie ko e l pa'anga mai mei muli, *remittance*. 'A ia kuo 'alu hake ia he taimi ni, 230 miliona. Lahi 'aupito. Kapau te mou me'a p , 'oku 'i ai e ngaahi pangik 'oku nau talamai, kamata ke holoki hifo 'enau totongi ko l mai e e silini. 'Osi fetu'utaki mai a Nu'usila, pea na'e 'ohake ia he fakataha ko 'a e kau Minisit Pa'anga ko 'a e Pasifikí, 'enau hoha'a. 'Ikai ngata p hono fakauesia 'a e l pa'anga maí, ki he ngaahi pangik fakakom siale, kae 'ikai ngata ai, ko e fu'u ma'olunga 'a e totongi ko 'a hono l mai e pa'anga. Pea kuo 'osi fetu'utaki mai 'a e Minisit Nu'usila, Tokoni Pal miá, nau kamata ng ue kinautolu ki ai. Ko e tu'unga ko pa'anga ko 'oku totongi ko 'e he ngaahi pangik mo kinautolu 'oku l pa'anga mei Nu'usila, 'oku holo, ka 'oku kei lahiange ia 'i he tu'unga fakavaha'apule'anga. 'A ia ko e ngaahi tokoni ia 'a e Pule'angá, fakafaingofua'i 'a e 'omai 'etau pa'angá ki heni, ng ue mo e Kasitomu, 'ai 'enau 'ofisi fo'ou, ke nau lava 'o fakalelei'i, ha'u p 'alu leva. Pea 'ikai ngata ai, 'ai ke nau ongo'i 'oku nau foki mai. Ka toe 'i ai ha me'a 'e taha, tukukehe ange e pa'angá, ko 'enau maí 'o sio 'oku tau malimali atu p , Sea. Ko e koloa 'a Tonga ko e talitali. Fielau e ha'u 'a Kapiteni Kuki pea ne peh mai. 'Otu Motu Anga'ofa. Neongo 'ene 'ai i Ha'apai, ka na'e 'uhinga ia, ko 'etau me'a lelei tahá p ia. 'Ai mo e ngaahi mala'e vakapuna mo e ngaahi me'a ke nau foki mai. 'Oku ou tui, 'oku tau k toanga, pea tau fiefia. 'Oku 'ikai ke puli si'otau k inga mulí. Pea ko e me'a ia 'oku ou fa'a fakatokanga fakamolemole. 'Oua te mou tapa ki he kakai muli 'oku nau nofo heni, ke hang 'oku tau feinga'i ke filifilim nako, he 'e uesia e k inga Tonga 'i muli. Ko e me'a ia 'oku faka'amu ai p ke tau tokangaekina e lau 'a e 'Otua. Mou 'ofa ki he 'Otua 'aki 'a e kotoa homou lotó. Mou 'ofa ki homou kaung 'api hang ko ho'omou 'ofa kiate au. 'Oku ou tui ko e tok teline ia 'oku tau fou mai ai.

'Eiki N pele Tu'i' fitu : Sea, ko e 'uhinga 'eku fehu'i ki he me'a faka-Samaletani 'a e Minisit . T e fanga ki'i seniti ko eni 'a e *Western Union*, 'uhingá ko e ki'i taimi k toanga ko 'eni. Hang ko e totongi ko e *airport tax*, ki'i holo hifo, 'oku ou 'uhinga peh , P seti e 500, 1,000 'enau ha'u 'anautolu mo 'enau silini, ka 'oku ma'olunga ia he seniti e 1, mo e haafa seniti ko ena 'oku t naki. 'Uhinga peh e fakakoloa e kakai peh , m l .

'Eiki Minisit Pa'anga : M l Sea. Nau fiefia he'enau foki mai kuo maama atu. Sia'atoutai na'e 'ikai ke 'i ai ha fo'i maama ai, kuo 'i ai e ngaahi fo'i sola ai. 'A e anga ko 'enau sio, 'oku ou tui. Ka ko 'etau tui, ko 'etau p poaki mo e talamon ke nau me'a mai, tau k toangá.

Fakam l 'ia kamata ng ue Pule'anga fakahounga'i hotau kakai 'i muli

M teni Tapueluelu : Sea, fakamolemole Sea, 'oku ou kole p ki he 'Eiki Minisit ke u ki'i tokoni nounou p , 'e Sea. Ko e kaveinga ko eni, 'Eiki Sea, m l 'aupito, pea 'oku ou 'oatu e fakatapu ki he Feitu'una, mo e Hou'eiki. Ko e kaveinga mahu'inga eni, Sea. Na'e 'eke foki 'e he motu'a ni 'a e kaveinga ko eni he ta'u kuo 'osi. Ko e h e tokoni 'a e Pule'angá ki hotau kainga 'i muli, he ko e 'uhingá ko e pa'anga ko 'oku nau l mai. Ta'u ni, 'Eiki Sea, pa'anga e 234.9 miliona, ko e tupu p seti e 19.2 mei he ta'u kuo 'osi. Kapau te tau t naki 'etau *productive sector*, he 'ikai a'u ia ki he pa'anga ko eni. 'A ia ko e fehu'i ko kuo 'omai 'e he 'Eiki N pelé. Ko e h e tokoni 'a e Pule'angá 'oku fai ki ai?

Ko e me'a e ua na'a ku m lie'ia ai, 'Eiki Sea, he vaha'a taimi ko ení. 'Ohovale p kuo 'omai mei he Pangik Fakalalakaka. Fai ha fe've'aki pa'anga ta'etotongi mo muli. Pea 'oku ou tui p mahalo ko e feinga eni 'a e Pule'angá ke fai e tokoni ko e 'uhingá ko hotau k inga 'i mulí. 'Osi kamata 'e he Pangik Fakalalakaka 'a e Pule'angá, fe've'aki pa'anga ta'etotongi ki muli. Ko e taha p ia. Ko e uá, kuo hanga 'e he Pule'angá 'o 'ai e ngaahi 'aho lalahi ko 'i Tonga ni ke 'aho mal l , kau ai 'a e k toanga ko eni ko 'a e Kolisi ko Tupou. Ko e fuofua Kolisi ia he Pasifiki na'e fokotu'ú, 'Eiki Sea. Pea kuo u fakatokanga'i hifo kuo 'omai 'a e ...

<006>

Taimi: 1540-1550

M teni Tapueluelu: ... Na'a ku fakatokanga'i ke 'ai ke 'aho m l l 'a e aho ko ia. 'Oku ou peh p 'Eiki Sea ko e ongo fo'i founa ia 'e 2 'oku kamata ke hanga 'e he Pule'angá 'o tokoni'i 'a hotau k inga ko ia 'i muli. Ko e toe p eni 'Eiki Sea 'oku ongo mai hangehang 'oku toe tukuhifo pea mo e paasipooti, 'a e totongi 'o e paasipootí, ke mai ko ia 'a hotau k inga mei mulí 'o fakatau ko ia honau Tonga fo'ou, mo 'enau paasipootí, ke ki'i ma'ama'a mu'a. Ko 'ene a'u p 'o 3 kuo fe'unga Sea. Ko e ua ia 'oku ongo mai mei he Pule'angá pea 'oku ou fakam l ki he Pule'anga 'Eiki Sea. Ko 'eku ki'i tokoni p ia 'Eiki Sea m l 'aupito.

Sea K miti Kakato: Ko e tokoni 'a Tongatapu 4. 'Eiki Minisit hoko atu.

Liliu Nu'usila 'ene polokalama tokoni

'Eiki Minisit Pa'anga: Ko e poini hokó fel ve'i ko eni pea mo e poini mahu'inga na'e me'a ki ai 'a e Hou'eiki ko pea mei Niuá, fel ve'i pea mo e vakai na'e fai 'e Nu'usila fel ve'i pea mo 'enau polokalama tokoni. 'Oku mo'oni 'aupito na'e takai mai 'a e timi ko eni. 'Oku mahino p ko e polokalama ko ia 'o e ta'u lolotonga, na'e 'i ai 'a e ki'i polokalama na'e uesia, tautefito

ki he polokalama takimamata. Koe'uhi na'e 'i ai 'enau pa'anga nau nau toe mai 'o toe fakafoki 'e nautolu ia koe'uhi ko 'enau sio mai ki he anga ko ia 'o e fokotu'utu'u. Ko e ngaahi me'a p na'a nau fie ma'u mai ki he sino ko eni ko tau'at ina ko eni. Pea 'i he'ene peh , 'i he polokalama ko ia 'o e ta'u kaha'u, 'oku nau n'omai 'a e silini ko ia 'ave ia ki he ngaahi fie ma'u kehe. 'Oku kau ai 'a 'enau 'omai 'a e tokoni ko ia ki he Patiseti. Kae taimi tatau 'oku 'ikai ke 'i ai ha palopalema ia, ke peh 'i hono ng ue hala 'aki 'o ha silini. Ko e me'a ia 'oku nau kei fiefia a'i, ke kei hoko atu p 'a e tokoni, mo nau toe fulihi fo'ou mai, ko e fuofua taimi, ke 'omai 'a e tokoni 'o hanga 'e nautolu 'o ha'u hangatonu p ia 'oku 'ikai ko ha *project* ko ha polokalama langa fakalalakala. Hangatonu mai p ia ki he Patiseti ko ia 'a e Pule'angá, ke fai'aki 'ene ng ue. Ko e fuofua taimi ia 'a Nu'usila pea mo 'Aositel ia 'oku nau fou mai ai. 'Oku tau tokanga 'aupito 'a e Pule'anga ki he tafa'aki ko ia 'a 'ene founa ng ue ki he tauhi ko ia 'o e pa'angá he ngaahi tafa'aki kehekehe ke falala'anga. Kapau 'oku 'i ai ha silini 'oku h mai ki hotau 'aofinimá, ke tau tokangaekina ke 'oua 'e hoko ha maumau ai. Ko e taha ia 'o e koloa lahi 'oku tau fai hono pukepuke 'o e fefalala'aki. 'Oku ou tui 'oku fakalalakala 'aupito 'a e v mo Nu'usilá, kuo kamata ke nau tokoni mai pea 'oku nau faka'at 'at mai 'a e ngaahi tafa'aki kehekehe. 'Oku nau nofo p he langa faka'ekon mika toutai , ngoué, pea 'ikai ke ngata ai ka ko e tokoni ko ia ki hono 'ave ko ia 'a hotau k inga ki tu'apule'anga.

Fakapa'anga he ivi fakapa'anga fonua p seti 93 e Patiseti

Ko e taha foki 'o e fehu'i na'e 'ohake 'e he Hou'eikí, ko e fehu'i mahu'inga 'aupito, 'a e 'ohake p 'oku f f ko 'a e fakapa'anga ko 'etau 'Esitimeti ko 'o e ta'u lolotongá Sea. 'Oku f f 'a e tu'unga fakapa'angá, koe'uhi ko e tu'uloa ko ia 'o e tu'unga fakapa'angá, p 'oku lava 'o mafua. Na'a ku 'osi lave ki ai Sea 'i he 'aneafi, pea 'oku ou faka'amu p ke toe 'oatu p 'a e poini ko ia. Ko 'etau Palani ko ia ki he 'etau ng ue Fakalalakala ki he ta'u 'e 10 ka hoko, 'uluaki ke tu'uloa pea kau 'a e taha kotoa p . Ko e langa fakalalakala tu'unga fakapa'anga 'a e Pule'angá, na'a ku lave atu ki ai, ko e 'Esitimeti ko ia 'o e ta'u kaha'ú, , ko e k toa 'o e pa'anga h mai 'oku 545.2 miliona 'a e h maí, pea ko e pa'anga h atu 'oku fe'unga ia mo e 545.1 miliona. 'Oku 'i ai 'a e tupu ai ko e poini 'e .1 miliona. 'I he tafa'aki ko ia 'o e faka pa'anga 'o e pa'anga fakalukufua ko iá, ko e p seti 'e 93 p ko e 509 miliona k toa 'o e pa'anga ko iá, ko e pa'anga ia 'a e Pule'angá, pea mo e pa'anga tokoni mai p . Ko e p seti p 'e 7 ko 'etau n ia. Ka ko e lahi p 'o e kongá 'o e n ko ia, ko e p seti ia 'e 5 koe'uhi ko e n ia ko e he tokoni mai faka-Patiseti pea peh ki he n fakang ue lalahi 'a e pangik ko ia 'a 'Esia pea moe Pangik ko ia 'a m mani. Koe'uhi ko 'enau tokoni he taimi ní, ko e pa'anga 'e taha kotoa p , ko e s niti 'e 50 ai ko e tokoni s niti 'e 50 ko e n . Koe'uhi ko 'enau vakai mai 'oku nau peh 'oku tau ma'u 'e tautolu 'a e mafai faka'ekon mika ke totongi 'a e n . Koe'uhi 'oku nau fua tautau ko e h 'a e fonua 'oku nau langa 'a e tu'unga faka'ekon mika ko ia 'oku nau 'omai 'a e tokoni. Kapau 'e 'ikai ke nau sio mai 'oku 'ikai ke tau t lalo, 'e 'omai kakato p ko e tokoni. Kaikehe ko e tu'unga ia ko 'o e ta'u fakapa'anga ki he ta'u kaha'u. P seti 'e 93 fakafalala p ia ki he 'etau ng ue ko ia 'atautolu.

'I he tu'u ko iá, ko e p seti 'e 52 ko 'etau patiseti ng ue, pea p seti leva 'e 48 'a e patiseti ko ia ki he langa fakalalakala. Ka 'i he pa'anga ng ue 'a ia 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e 285.3 miliona, p seti 'e 89 p ko e pa'anga 'e 255.1 miliona. 89 pa'anga p ia 'a e fonua, p seti p 'e 11 'oku tokoni mai ko ia he ngaahi tokoni Patiseti 'a e ngaahi fonua 'o fe'unga ia pea mo e 30.2. Ko e taimi tatau ko e pa'anga mohe ko ia 'e 'i he faka'osinga ko ia 'i he ta'u fakapa'anga ko eni 'e 'ova ia 'i he 35 miliona. Ko e fehu'í, te tau lava matauhi eni mo tu'uloa 'i he kaha'ú, 'o tui ki ai mo tau ng ue? 'Io, 'e lava, koe'uhi ko e ngaahi faingam lie ng ue langa fakalalakala. 'Oku 'ikai ke ngata p kapau 'e toe tupulaki 'a e toutai mo e ngaahi

faingam lie 'i he ngaahi tafa'aki ko ia 'e toe lahi ange 'a e ma'u pa'anga lahi ange 'a e kakai 'i he kaha'u, 'i he'etau tu'u ko ia 'i he lolotonga. Ka 'oku tau lele p 'etau Langa Fakalalakalá, mo tau teuteu p ka 'i ai ha pole he fononga'angá, 'oku 'i ai p 'etau teuteu ki ai. Tukukehe kapau 'e peh mai 'a S s ia 'apongipongi - 'aho fakamui 'osi k toa 'ikau ha taha 'e toe 'i ai he 'aho ko ia? Ko 'etau teuteu p 'i he'etau faka'amanaki ke fonofononga atu p 'a m mani. Ka ko u fakatokanga p 'i he'etau me'a. 'Oku 'i ai p 'etau fononga 'oku hoko atu.

Tali Pule'anga ki he taau e vahevahe 'o e Patiseti

Ko e taha foki 'o e fehu'i na'e 'omai, 'oku ou tui ko e fehu'i mahu'inga eni. 'Oku fel ve'i pea mo e vahevahe, 'a e taau ko ia 'a e vahevahe. 'Oku ou tui ko e fehu'i mahu'inga ia, ko e taimi ko ia 'oku tau manatu p foki ki he'etau ngaahi katoangá Sea. Ko e tama tufá 'oku tau faka'amu ko e tama ia 'oku tufa lelei. 'Oku 'i ai 'a e tufa lelei pea taimi ni'ihi 'oku 'ikai ke tufa lelei, ke tau tofotu. Ko e taha ia 'a e kaveinga taumu'a ola 'etau langa fakalalakaka ko eni 'a e ngaahi kaveinga 'e 7, ke tufotufa tatau e mon 'ia pea mo e langa Fakalalakaka ki he ngaahi kolo lalahi 'a Nuku'alofa pea mo e ngaahi kolomu'a, kolo ki 'uta pea mo tahi.

Pea ko e kolomu peesi ko ia 'oku 'asi ai peesi t pile fika peesi 102, 'a ia ko e t pile 6.2, 'a ia 'oku 'asi ai 'a e vahevahe ko ki he ngaahi fonuá 'a e ngaahi tukui motú, kau ai 'a Nuku'alofa. 'A ia ko e p seti 'e 61 ko e talanoa p eni he 'Esitiemi ka hoko. 61 'a Nuku'alofa 'a Tongatapu, p seti 'e 5 'a Vava'u, p seti 'e 2 'a Ha'apai, p seti 'e 2 'a 'Eua, p seti 'e 1 'a Niuatoputapu, pea p seti 'e 3 'a e ngaahi fonua muli. 'Uhinga 'a e ngaahi fonua muli ko eni ko e ngaahi kupu 'o e ngaahi *overseas mission* ko ia 'i muli. Kaikehe ka 'oku 'i ai 'a e p seti 'e 27 ko e pa'anga ia 'oku 'oatu ia ki he ng ue fakalukufua. P seti 'e 27, ka 'oku ou kole p ke fakatokanga'i, ko e t pile ko eni 6.2 'oku fel ve'i p ia pea mo e vahevahe ko ia 'o e pa'anga ng ue. 'Oku 'ikai ke kau ai 'a e pa'anga langa fakalalakalá ia. Ko e pa'anga langa fakalalakalá ia, 'oku 'asi ia 'i he ngaahi t pile ko ia 'i mui, 'oku 'asi ai ko e 'a e vahevahe ko ia na'a ku lave ki ai 'aneafi. Ko e ngaahi t pile ko ia 'i mui 'i he 6.11 nai 'oku 'asi ai ko e 'a e ngaahi *project*. Ko e 6.11 hang ko e 6.9 'oku 'asi atu ai 'a e vahevahe ko 'o e ngaahi ploseki 'a e ngaahi ng ue lalahi ko ia ki he ngaahi tukui motu. Ka 'oku 'i ai mo e tepile 61.14 'o e ngaahi ng ue ia 'oku fai fak kufua. 'Oku natula tatau mo eni. 'Oku 'uhinga ko 'a e lahi ko 'o e fakalukufua 'a e p seti 'e 27, koe'uhi foki ko e si'isi'i 'a Tonga ni. Meimei ko ia h ko ia 'o e koloa hang ko e fo'i'akaú, 'oku mau 'ai p 'e mautolu 'o h fo'i'akau p 'a Tonga ni ka 'oku 'uhinga 'oku 'i ai 'a e kongia ai ke 'ave ki Ha'apai pea mo e ngaahi tukui motu. 'Oku mau lau p ia, ko e fakal kufuá ia, 'a ia 'oku p seti 'e 27 ko eni. 'A ia ko e p seti 'e 27 ko eni, 'oku toe lava ia 'o toe tukutuku hifo 'o vahevahe 'a e ngaahi tukui motú, koe'uhi ke mahino ko e f 'a e kongia ko ia. Hang ko e ako, ko e fakalele ko ia 'o e 'ofisi' 'oku fai atu p ia mei heni, pea 'oku ne tokanga'i k toa ai p 'e ia 'a e 'ofisi ko ia 'i motu. Ko e me'a p hang ko ia na'a ku lau ko e natula ko ia 'o e lahi 'o Tongatapú ni. Tatau kotoa 'a e 'potung ue. Hang ko e tanu hala, 'oku tau 'ai p 'a e tanu hala heni ko e polokalama fakal kufua, ka ko e poloakalama tanu hala ko ia 'oku 'i ai p mo e kongia 'a Vava'u. 'A ia ko e ng ué 'e fakatatau pea mo 'emau *data* mo 'emau fakamatala. 'Oku ou tui 'oku 'alu p 'a e taimi mo 'emau feinga mo e ngaahi Potung ué ke ki'i fakaikiiki ange. Ke tau lava p ha 'aho 'o mahino 'a e 'alu 'aupito, 'a e kongia 'alu hangatonu. 'Oku ou faka'amu p ke 'ohake 'a e poini ko ia. 'A ia ko e taumu'á ke tatau ki he taha kotoa 'a e langa fakalalakaka. Ko hono ua...

Vili Hingano: M 1 'aupito 'Eiki Sea fakam 1 'aupito ki he 'Eiki Minisit Pa'angá koe'uhi ko e fakamatala faka'ofo'ofa ko ia 'oku ne 'omai. 'Oku tali lelei p ia 'e he motu'a ni, 'a e me'a ko ia 'oku ne me'a mai 'aki. Ka ko e me'a ko ia 'oku hokó ia, 'oku 'ikai ko e me'a ia 'oku ne me'a mai 'aki. 'A ia ko e *reality* ko ia 'o e me'a ko ia 'oku hokó, 'oku 'ikai ke fakatatau

ia mo e me'a ko ia 'oku me'a mai 'aki 'e he Minisit . He ko e me'a ko ia 'oku me'a mai 'aki 'e he Minisit , 'a e me'a ko eni 'oku 'asi he Pepa. Ko e me'a ko ia 'oku hokó ia 'oku kehe ia. 'A ia na'e 'uhinga peh 'eku fakamatala ko ia 'aneafi, 'oku 'i ai 'a e gap ia 'i he vaha'a ko ia 'o e fa'u 'o e palaní, pea mo hono ng ue'i 'o e palaní, pea mo hono sivi'i pea mo hono vakai'i ko ia o e ola. Ko e me'a ko eni 'oku ne me'a mai 'aki 'oku ou fiefia au ia ai. Ko e 'uhingá, kapau ko e p seti 'e 27 ko ia oku nofo 'i he l volo 'o e fakafonuá, 'oku totonu ke tufotufa tatau ki he ngaahi ...Hang ko e me'a ko eni 'oku hoko 'i Ha'apai, 'oku ou tui p 'oku hoko ia 'i Vava'u 'o hang ko e ngaahi me'a ko ia 'oku tau 'osi fanongoa, pea me'a ki ai 'a e Hou'eiki, tatau ki Niua 'oku 'ikai ke fakahoko 'a e me'a ia ko ia. 'Oku peh p 'eku ki'i fakahoha'a atu ki he 'Eiki Minisit ko e 'uhingá he 'oku ne me'a mai 'aki ..

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Fakatonutonu atu ki he Fakafofonga ko eni. Ki'i fakatonutonu atu. Sea kau eni he tukuaki'i ta'emo'oni ta'e'uhinga. 'Oku 'ikai ke 'i ai hano makatu'unga. Ko e ' me'a ko eni 'oku me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Minisit 'oku fakahoko 'a e ng ue ko eni 'e he Pule'angá, pea 'oku hang p ia ko e ngaahi sino kehe he ngaahi Poate. Ko e kongalahi 'oe fakamolé, 'oku fua atu ia mei Tonga 'eiki ni. Fakat t ko e 'uhila ...

<008>

Taimi: 1550-1600

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: 'Oku totongi tatau p e 'uhila 'i Tongatapu ni, Vava'u, Ha'apai, 'Eua. Kapau 'e tuku ke fua he ngaahi vahefonua ko eni 'enau 'uhila, 'oku tonu ke toe mamafa ange. 'Oku *subsidize* atu mei Tonga 'Eiki ni. Ko e ngaahi *service* ko eni 'a e Pule'anga, ako, *health*, mo'ui. Ko e *order* ko e fo'i 'akau mo e ngaahi *drugs* mo e me'a ko ia, fai k toa p 'i Nuku'alofa ni. Toki vahevahe 'o 'oatu e 'inasi 'o Vava'u, Ha'apai, he 'ikai ke lava 'e Vava'u mo Ha'apai 'o *order* 'enau me'a ko ia. 'Oku fai atu ia pea ko e founa ng ue eni Sea pea 'oku fakahoko. 'Oku ou kole atu ki he Fakafofonga, ki'i faifaim m lie 'o lau 'a 'etau *statement* ke mahino ...

Vili Hingano: 'Eiki Sea, ka u ki'i fakatonutonu atu e 'Eiki Minisit .

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Fakamatala ko eni 'oku fai 'e he Minisit Pa'anga ke mahino 'a e ... 'Oku fakahoko 'e he Pule'anga 'a e palani ko eni mo e ' fokotu'utu'u ng ue ko eni. M l .

Vili Hingano: Ko e ki'i fakatonutonu atu e 'Eiki Minisit , Sea. Neongo ko e me'a k toa 'oku fakalele atu mei Nuku'alofa ni, ko e ngaahi va'a ko 'a e Pule'anga 'i he 'otu motu, nau fanongo he ma'uteputepu hake he leti 'a e fefine 'Eua na'e lea mai he leti 'oku hala fo'i'akau 'a 'Eua. Pea 'oku 'omai 'enau l pooti ki Tonga ni. Ko e me'a ko na'e kole mai 'e he finemotu'a ko ia, tuku e 3.5 ko 'a e Kasitomu, mai e pa'anga ko ia ke ng ue'aki... 'o fakatau mai 'aki ha fo'i'akau 'a e fonua. 'Oku 'uhinga peh 'eku fakamatala atu Sea.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Ko e ki'i fakatonutonu atu e Fakafofonga.

Sea K miti Kakato: Minisit .

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fel ve'i 'a e 3.5 mo e fale ko he Kasitomu, mou me'a ki he fakamatala ko 'oku fai 'e he 'Eiki Minisit Pa'anga, 'a e hikihihi ko 'o e t naki e pa'anga fakalotofonua e fua'aki 'a e ngaahi fatongia 'a e Pule'anga.

Vili Hingano: ‘Oku ‘uhinga peh ‘eku fakamatala Sea. ‘Oku mahino e me’a ko ‘oku me’a mai ‘aki ‘e he ‘Eiki Minisit Pa’anga, ka ko e *reality check* ‘o e me’a ko ‘oku ne me’a mai ‘aki ‘oku ‘ikai ke hoko, ‘oku ‘ikai ke fakapapau’i he ‘oku li’ekina e vahefonua. Totongi vai ‘i ‘Eua Sea, ‘osi lau ai p ko e ‘Eua. M 1 .

Sea K miti Kakato: Hou’eiki ...

’Eiki Minisit Pa’anga: H fanga atu ai p he fakatapu Sea. Ko e poini mahu’inga ...

Sea K miti Kakato: Minisit , k taki me’a hifo ki lalo.

’Eiki Minisit Pa’anga: *Oh sorry.*

Sea K miti Kakato: Hou’eiki, ko e mahino p ki he Sea ia ‘a e me’a ko ‘oku fai ki ai ‘a e fakamatala, hoko atu ia. Ko e mahino ko kiate au, ko e senit eni ‘i Tonga ni, pea toki ‘oatu ai ki he ‘ ‘otu motu. Ko ia ko e mahino p ia ki he motu’a Sea ‘a e me’a ko ‘oku fai ki ai ‘a e feme’a’aki, hoko atu.

’Eiki Minisit Pa’anga: Sea pea ko e poini faka’osi p Sea ...

Lord Tu'ilakepa: Fakamolemole ka u ki’i tokoni atu ki ho’o mahino. Mo’oni ‘aupito e ‘Eiki Minisit he ‘oku ‘omai p *order* ki heni. Ko e taimi ko ‘oku mau mai ko ki Vava’u ... mou k taki mou feifeinga mai ki Tonga ni he ‘oku tokolahi ange p e fie ma’u ‘i Tonga ni. ‘Ikai p ‘ave ha me’a ia ki Vava’u, fai e *order*, fakalau e fika ‘o Vava’u mo Ha’apai mo ‘Eua mo me’a, ‘osi ko ia pea ‘omai p ia ‘o tukutuku p heni, ‘oatu p e ki’i me’a si’isi’i ke mou lelelele ‘aki p he fo’i m hina ‘e taha. Pea ka toe l pooti mai, ‘ai p ke mahino’i ‘e he Feitu’u na. Peh mai, heka mai, heka mai he vaka ko e ‘uhinga ke fakakakato atu ...

Veivosa Taka: Sea ko e ki’i fakatonutonu Sea. Pea ko e fakatonutonu atu Sea ...

Lord Tu'ilakepa: Ko e me’a ta’eoli taha eni ‘i he ta’u kuo ‘osi te tau toe a’u mai ki he ta’u ni, te tau toe ‘ai p e me’a ko eni ...

’Eiki Minisit Pa’anga: Faka’osi atu ai leva e fakahoha’a.

Sea K miti Kakato: K taki Minisit , 12 ...

’Eiki Minisit Pa’anga: Ko e taha foki e founa ‘oku fai ai ...

Veivosa Taka: Sea ko e ...

Sea K miti Kakato: 13 k taki, k taki.

Veivosa Taka: Ko e fakatonutonu atu he ko e fo’i akau ia ko na’e fie ma’u ‘e Vava’u ‘oku ‘ikai *order* mai ia ‘e he falemahaki. M 1 Sea.

Lord Tu’i’ fitu: Sea ko e ki’i faka’osi atu mu’a he ko e me’a ...

Sea K miti Kakato: N pele.

Lord Tu'i' fitu: M l 'aupito Sea.

Lord Tu'ilakepa: 'Ai ang ha'o, tau Tohi Tu'utu'uni 'Eiki Sea, 'ai ang ha'o ki'i fakatonutonu, 'ai ang ki'i fakatonutonu ko eni 'a Ha'apai. Tau ki'i, ke 'uhinga ke ke me'a ang ko e h ko 'ene fakatonutonu na'e 'ai.

Lord Tu'i' fitu: Sea 'oku ou ... ki'i faingam lie faka'osi ko eni he me'a faka'osi 'a e 'Eiki Minisit , ke u ki'i fakah faka'osi atu ai p ia ke ke fakakakato. Ko e faka'osi ko e ngaahi ng ue fakapolitikale, he 'oku lave'i he motu'a ni 'oku tau 'alu holo p he ' me'a faka'ikon mika 'oku te'eki ai ke lave'i 'a e me'a fakapolitikale. Pea 'oku ou hanga hifo ki he peesi 91, 6.1, 2.23, 'alu hifo leva ai ki he kongā (f) iiii ki mu'a pea toki fakam 'opo'opo 'a e tali fehu'i 'a e Minisit , 'oku peh ai, ke faitotonu ki he patiseti kuo tali 'e he Fale Alea kae 'oua 'e tali ke paasi 'a e patiseti pea 'e toki fakahoko mai ha ngaahi kole pa'anga fo'ou na'e 'ikai 'uluaki palani ke fakahoko he kamata. Sea ko e ki'i kongā ia na'a faifai kae ngalo 'ia tautolu ko e kau *politician* kitautolu. Kuo pau ke fononga p e politikiki pea mo e 'ikon mika ho Fale. Ko e ki'i t naki atu p he ko e me'a ia na'e hoko he Fale ni na'a tau situ'a ki ai ke toe fakamanatu p . Ko ia p Sea m l .

Sea K miti Kakato: M l 'Eiki N pele, hoko atu 'Eiki Minisit .

Vahevahe tokoni Patiseti ki he tokolahi e kakai

'Eiki Minisit Pa'anga: Ko e fo'i poini p 'e taha koe'uh 'oku fai 'aki 'etau tufotufa ko e tokolahi e kakai 'i he'etau ngaahi 'otu motu. Peseti 'e 75.4 ko e tokolahi 'o Nuku'alofa, Tongatapu. P seti 'e 15 'a Vava'u, p seti 'e 7 'a Ha'apai, p seti 'e 5 'a 'Eua, p seti 'e 1 'a Niua. 'Oku tau vahevahe fakatatau pea mo 'etau tokolahi 'o e kakai, ko e fo'i poini p ia 'oku ou fa'a lave'i p ka ko e taumu'a ke totofu, langa, mon 'ia e langa fakalalakala 'a e kakai 'o e fonua ni Sea.

Ko e poini 'e taha Sea 'oku ou lave mai ki ai fel ve'i mo e palani. 'Oku ou tui ko e poini mahu'inga ia na'e 'ohake, 'oku 'asi ko he t pile 4.1, 'a e tu'unga ko ko 'oku peh 'oku tu'unga ko e Pule'anga 'oku peh koe'uh ko e tu'unga ko 'o e palani 'e ngali he 'ikai ke ma'u ha kaha'u lelei. Sea ka na'e 'uhinga p e 'omai e me'a ko eni koe'uh ko e femahino'aki ko e tu'unga ia 'oku tau 'i ai. Pea mei ai te tau langa leva ai ki he kaha'u he koe'uh 'oku mahino ko e kongā ko 'oku 'asi ko he peesi 14 ko e angā ia e vakai ki he ngaahi palani ng ue ko ia 'o e ngaahi Potung ue. 'Oku fie ma'u, 'oku mou totofu kotoa 'i ai. Kapau na'a mau 'ai fakame'a te mau fai ha, mai ha, valivali lahi mai ki he lanu mata. Ka 'oku mau valivali mai ko e tu'unga ia e angā 'emau vakai. Pea 'oku ou tui ko e pole ia te tau ng ue k toa koe'uh ko e taumu'a ola mo e v sone 'o fakatefito ia e ng ue'i, kongā e Pule'anga mo e, he ko e palani 'a e ngaahi Potung ue ma'a e kakai. Pea ko e tafa'aki ko ia 'e fai ai 'a e feng ue'aki. Ko e tu'unga ia 'o e 'aho ni, ka 'oku ou tui 'e ha'u ko 'o e 2017/2018 'e fakalalakala e lanu ko eni. Ka 'oku 'omai p he 'aho ni ke tau 'ilo e tu'unga ...

Lord Tu'ihanga'angana: Sea ki'i tokoni mu'a ki he 'Eiki Minisit ki he faka'osi'osi ko eni he lau lanu ko ena e ... Ko e Fale Alea 'o Tonga, kulokula lelei hake e ...

Sea K miti Kakato: M l 'Eiki N pele.

Tu'unga fakapa'anga e Pule'anga pe pa'anga ng ue

Eiki Minisit Pa'anga: 'A ia ko e ... ka ko e faka'osi'osi Sea ko e fel ve'i ko eni mo e tu'unga, 'uh fel ve'i mo e tu'unga ko eni, peesi, t pile 2.3, fel ve'i pea mo e tu'unga fakapa'anga 'a e Pule'anga. 'A ia 'oku fel ve'i eni ia pea mo e pa'anga ng ue, h mai ko 'a e tu'unga ko 'o e tokoni patiseti. 'A ia ko e 'asi ko ki he ta'u fakapa'anga kaha'u 'oku 'i ai 'a e fe'amokaki ai ko e 30 'oku h mai ai ko 'etau pa'anga tokoni patiseti. 'A ia 'oku 'uhinga 'emau 'omai ko eni koe'uh ko e tu'u ko he taimi ni 'etau pa'anga ng ue 'oku 'i ai 'a e tokoni mai mei tu'a, 30 miliona. Kae taimi tatau p 'oku fai 'etau, tau teuteu p koe'uh ka ai ha 'aho 'e hoko ai ha ngaahi liliu 'a e anga ko 'o e fokotu'utu'ú koe'uh ko 'enau ta'efalala mai kiate kitautolu 'oku 'i ai p me'a ke tau fai. Ka 'i he taimi ni 'oku ou tui ko e mon 'ia eni ia ke tau ng ue'i 'i he ta'u kaha'u. Pea ko e faka'osi p , ko e 3.5 ko ena e me'á, 'uhinga ia ko e ... 'a ena ko fale fo'ou pea toki 'omai, na'e 'osi tali 'e he Kapineta 'o 'omai e *statement* pea mo e me'a pea toki 'omai ia. Hang kiate au Sea ko e lava kotoa atu ia e ngaahi me'a, fakam l atu.

Sea K miti Kakato: Fakam l atu ki he, fakam l atu ki he 'Eiki Minisit . 'Oku 'i ai ha pou pou? Sai, Kalake ... lau e p loti

Vili Hingano: 'Eiki Sea, kole atu p ke tuku p ke tau toki hoko atu 'auhu. Ko 'etau fakavavevave ko e h e me'a 'oku tau fakavavevave ki ai, 'oku lahi 'etau ng ue ke fai. 'Oku ou kole atu p ...

Lord Tu'ilakepa: 'Oua te ke talangata'a ki he Sea.

Lord Fusitu'a: Sea 'oku ou kole atu ke fakamaatoato'i e M mipa ke ...

Lord Tu'ilakepa: Sea, kau he Fakafofonga talangata'a mo'oni ki he Feitu'u na.

Sea K miti Kakato: K taki mou me'a k toa ki lalo. Fakam l atu ki he Minisit Pa'anga, m l 'aupito e fakamatala, ma'u ivi, ma'u potu. Ko e talu ho'o fakamatala mei 'aneuhu, pea 'oku ou fakam l lahi atu kiate koe. Fakam l atu Hou'eiki, m l 'aupito e lava lelei 'etau ng ue he 'aho ko eni, Ha'apai 12, ko koe te ke kamata 'apongipongi 'etau K miti Kakato.

Vili Hingano: Fakam l atu Sea.

Sea K miti Kakato: 'A Hou'eiki, tau liliu 'o **Fale Alea**.

(Pea na'e liliu 'o Fale Alea pea me'a hake ai p 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Tu'ivakan ki hono me'a'anga)

Eiki Sea: Hou'eiki, m l 'aupito e feme'a'aki 'o e 'aho ni. Pea sai p ko ena 'oku loto lelei p , laum lie lelei e Sea 'o e K miti Kakato ke toe hoko atu 'apongipongi. Pea feinga ke tuku ho'omou faka'ita'i e Sea. Ko ia Hou'eiki, tau toki hoko atu ki he 10:00 'apongipongi, ka tau kelesi.

Kelesi

(Pea na'e fakahoko ai p ia 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Tu'ivakan)

<009>

Fakam 'opo'opo Feme'aki Fale Alea 'o Tonga

Aho Pulelulu, 08 'o Sune 2016

10:00 Pongipongi

Fale Alea 'o Tonga

1. Lotu

2. Ui 'o e Fale Alea

3. Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea

4. Palani Fakaangaanga Fakata u 2016-2017 Ofisi Atita Tonga

Tukuhifo ki he K miti Kakato.

5. K MITI KAKATO

Me a a e Sea K miti Kakato o kole a e ma uma uluta i he feme a aki a e K miti Kakato mo fakama ala ala a e fakatonutonu mo e tokoní i he lolotonga a e feme a akí.

Lao Fakaangaanga Fika 8/2016: Lao Fakaangaanga ke fakah atu a e Pa anga ki he Ngaahi Ng ue a e Pule anga 2016/2017

Hoko atu a e feme a aki i he Fakamatala Patiseti.

Me a a e Fakafofonga Fika 4 Tongatapu o fakam l ia a e Minisit Pa anga mo ene kau ng ue kae peh ki he Pule anga i he vave a e ng ue ki hono teuteu o e Patiseti. Me a fekau aki mo e me a e tolu na e folofola ki ai Ene Afió i hono huufi o e Fale Alea. Ko e uluakí ko e ekon mika, p.27-28 aitemi 5.2 oku lave fekau aki mo e ngaahi ng ue langa, p.36 palakalafi 2. Oku mahu inga ai ke fakatokanga'i oku makatu unga a e tupu faka ekon mika i he ngaahi ng ue langá. Ka i he peesi 29, palakalafi 2 oku peh e iai a e faka ilo ilongaua i he sekitoa langa. Oku fiema u ke fakamahino mai mei he Pule angá pe ko e h a e t kunga oku i ai a e langá pea ko e h a e me a oku toe faka ilo ilongaua aí.

Me a a e Fakafofonga Fika 15 o Vava u o e ke pe ko e h a e uHINGA na e tufa mai ai a e Patiseti o ikai fakakau mai ai a e langa 3.5m, hang na e ta epalani a e ng ue? Ko e Patiseti *statement* oku *deficit* a e *budget* pea malo mo e *budget support* ke ne fakahaofi a e fonua ni, ko e h ne peh ai e *budget*? Oku h he fakamatala ko eni a e peh ke tau vakai ki he vakai mei muli ke vakai i etau lao ki he me a e lelei kiate kinautolu. Ko e h hono uHINGA? Oku totonu ke tau sio pe ki he me a oku sai kiate kinautolu. Peesi 102 ko e vahevahe e Patiseti *support*, ko e 60 tupu a Tongatapu, Vava u ko e p seti e 4, 0 a Niua, 2 a Ha apai. Oku ikai ke peh a e fakalalaka ke fakalalaka pe a Tonga ni kae tuenoa a e ngaahi v henga ko e. Kole ke tuku ke tali mai pe mei he Minisit Pa anga kae tatali a e kau Minisit kehe ke nau toki me a mai he fakaikiiki i he ngaahi voutí.

Me a a e Fakafofonga N pele Fika 1 Tongatapu, ko e palani e pea ke ng ue i a e palaní, ko e ha na e fatu ai a e fakakaukau ko ení? O makatu unga i he *TSDF* mo e *SDGs*? Fifili lahi ki heni pe ko f taimi na e fai kiai a e *consultation* mo e kakai e fonua fekau aki mo e

ngaahi tu unga fakakaukau ko eni oku omai mei tu apule angá. I he ngaahi ng ue lalahi, oku *highlight* mai ai a e potung ue e ua, a ia ko e Potung ue Ako oku vahe ki ai a e 45m, k o kapau oku iai ha potung ue oku ikai ola lelei enau ng ue pea oku totonu ke vakai i kae ikai ke toe vahe i atu ha pa anga lahi peh ki ai, o kau ai a e v henga a e ongo faisivi na e ikai ke ola lelei ki he fonua ni. Ko e potung ue hono ua a e Potung ue Mo ú, a ia ko e 30m, k oku lahi a e uesia faka atamaí pea oku si isi i a hono teuteu i ha kakai ke nau tokanga i eni he kaha ú. Ko e tu unga hono f na e me a ki ai a e Minisit Pa anga ko e ng ue a hotau kakai, kau ai a e toli fo i akau, a ia oku ofi he 22m oku ma u mei ai k oku ikai h ia he ng ue a e potung ue ko iá. Ko e tu unga hono nima, ko e pule lelei, potung ue polisi, *ombudsman*. Ko e Sipoti 2019 oku h mei ai oku fai e teuteu ki ai a e Potung ue Pa anga, pea ko e tu o 3 aki eni he ta u ni hono liliu e he Pal mia a e TASA mo hono v mo e *Pacific Games Council*. Ko e fiema u p kuo femahino aki a e Minisit mo e Pal mia ki he tu unga o e teuteu ki he sipoti. Oku i ai mo e tokanga ki he keli koloa i kilisitahí pea oku tu o fiha a e kole ke omai ha fakamatala pea oku iai a e faka amu ke omi ha l pooti pau p ko e h a e keli koloa ko ení. I ai mo e tokanga ki he v fekau aki mo mulí mo etau *policy* oku tau kaume a mo e fonua kotoa. K ko e maumau lahi ki hotau v i he kau atu a e Pal mia ki hono pou pou i a West Papua. I ai mo e tokanga ki he *contingency fund* mo e lahi hono ng ue aki ki he fakalelei v henga, ka na e uHINGA ia ki he ngaahi me a hang ko e fakatamaki fakanatula. Ko e tokoni ki Niua he sunami he 2009 ko ene toki a u mai eni. Fakatonutonu mei he Minisit Fakalotofonua oku ikai tonu eni he na e ikai kau a Niuafo ou ia he sunami pea na e osi i ai p a e tokoni kimu a.

Me a a e Fakafofonga N pele Fika 2 Ha apai o tokanga ki he *accountability* pea ke fakapapau i oku alu a e pa anga ki he feitu u totonu oku totonu ke alu ki ai.

Me a a e Fakafofonga N pele Fika 1 Ha apai o tokanga ki he ako mo e ngaahi ta efiem lie i he ako mei he kakai pea i loto p he potung ue. Faka amu ke omai ha fakamahino mei he Pule anga he ngaahi palopalema ko ia he pa anga lahi eni oku vahe ki he potung ue ako. I ai foki mo e tokanga ki he sipoti 2019 he oku i ai a e pa anga ki ai ka oku fiema u ke fakamahino mai mei he Pule anga pe ko e h a e tukunga ko ia. I ai mo e tokanga ki he tu unga satelaite.

Me a a e Fakafofonga N pele Niua o tokanga ki he hiki a e Patiseti pea ko e eke pe ko e ma u a e pa anga ko ia mei fe ia. Kapau ko e tokoni mei muli, ko ha a e konga oku alu ki he v henga, pea ko e h a e pa anga oku ave ki he langa fakalalakaka. Faka amu ke fakamahino mai pe oku i ai ha *policy* fakalukufua oku siol l a mo fakafepaki i aki a e ngaahi fekitoa oku ne uesia a e fonua.

Me a a e Fakafofonga N pele Fika 3 o Tongatapu. Peesi 1-5, palani a e ng ue pea ng ue i a e palaní. Oku fehalaaki eni mo e palani ng ue kuo ng ue i fekau aki mo e akó he kuo uesia a e akó pea kuo folofola a Ene Afio fekau aki mo e mahu inga a e akó ke tali fakam m nilahi. Peesi 7, Tauhi mo tokangaekina lelei e pa anga a e Pule anga, ka oku totonu ke fakalea ko e pa anga a e kakaí. Ko e h ha me a fo ou kuo fakahoko ke fakapapau i e ikai ke toe hoko eni? Peesi 14, a ia ko e fakah mai a e tu unga e palani ng ue a e ngaahi potung ue a e Pule angá. Peesi 19, Pule Lelei, ngaahi me a lalahi e 7, fakamamafa i a e ng ue aki a e lao ke ma u a e falala anga a e fonua. Oku kei hokohoko atu e ikai tatau e fai tu utu uni mo e lao. Peesi 31, t pile fekau aki mo e Ngoue, pea mo e fakafalala lahi ki he fo i hina. Peesi 40, holo e ng ue a e Pule angá mo e fefakatau aki mei

he 4.3 ki he 0.7 i he 15/16 pea *negative* i he 16/17, kōku fu u tokolahi a e kau ngue mo e fakamole ki he vahe, pea ngali kōku mo oni a e tpile i he peesi 14. Peesi 47, tu unga o e kole ke toloi pe kaniseli a e n ki he langa o Nuku alofa. Peesi 49, fakafuofua ko e 17/18 ko e ta u kavenga lahi ki he totongi n ki muli a e fonuá, ka ko e fakamatala kōku toki kamata e totongi no he 18/19. Oku totongi mai e he ngaahi pisinisi ko ení enau noó? Peesi 53, Tepile 5-6. Peesi 66, palakalafi 3 mo e 4 fekau aki mo e n , kōku kei pulia a e totongi tupu ko ia, tautefito ki he “*effective interest rate*”. E malava ke tau sio ki ha fakamatala fakaikiiki o e ngaahi totongi tupú, he kōku kei ma olunga pe. Peesi 70-71, fakamatala fakakaukau ki he kaha ú fekau aki mo e ngaahi pangikeé, mo e faka amu ke fakah mai ha ngaahi lao fakaangaanga fekau aki mo ia. Peesi 77, lahi e palopalema fakasiale he toli fo i akau ki Nu usila mo Aositel lia, pea kōku i ai a e hoha a ki hono ngaue i e he Pule anga a e me a ni ki ha lelei fakapolitikale mo ikai vahevahe tatau. Kuo taimi nai ke tuku atu e ngue ni ki ha sino tau at ina kae nofo taha p a e Pule anga ki he tafa aki fakaláo.

K MITI KAKATO (2PM)

Me a a e Fakafofonga Nopele Fika 1 Vava u o tokanga ki he “faka ilongaua” na e me a aki e he Tongatapu 4. Peesi 28 “ kōku fakafuofua e toe vaivaiange a e tu u faka ekonomika i he 2016/2017”. Oku i f a e kaveinga mo e taumu a o e pa anga e manava ai e fonua he fakalalakaká. Ko hono uá, ko e hoha a ki he tu unga faka ekonomika fakalukufua o e fonuá mo hotau v mo e ngaahi fonua mulí kōku hiki ai a e tokoni kōku ma ú, ka kōku fakahoa atu ki he ngaahi palani ngue a e ngaahi potung ue kōku ikai fakafiem lie.

Me a a e Fakafofonga Nopele Fika 3 Tongatapu peesi 89 ko e 1m ko e lisi e maketi Vava u. Ka ko e \$200k na e ave aki ki he tokotaha na e tuku ki ai, ka ko e \$1m ko eni ko e ai ke ave ki he tokotaha tatau kae omai e maketi? Fekau aki mo e alea he *Dateline Hotel* mo e kautaha Tanoa, ko e h a e alea ko ia pea ko hai kōku lelei ki ai?

Me a a e Fakafofonga Nopele Fika 1 Tongatapu fekau aki mo e L pooti Atita fekau aki mo e Fakafofonga M l l o V henga Vava u 16, ko e fiema u pe na e maumau i e he Fakafofonga a e fiema u a e *Procurement*.

Me a a e Fakafofonga Tongatapu Fika 4 o tokanga ke fakamali i a e Patiseti mo e fiema u a e kakai kōku ha i he peesi 77, pea ko e uHINGA ia kōku aonga ai a e a ahi faka-Fale Aleá. Mahino pe a e tokoni a e Pule anga ko e 150k he ta u ka kōku toe hilifaki mai pe a e ngaahi me a kōku totonu ke fua e he ngaahi potung ue a e Pule anga. Fokotu u ke hiki hake mei he 150k ki he 200k.

Me a a e Minisit Pa anga o tali a e ngaahi fehu í. Oku i ai a e ngaahi tefito i kaveinga kōku nau fekau aki.

- Fekau aki a e vahevahe mo e fiema u a e ngaahi kolo. Ko e lahi taha ko e maama uhila mo e halá. Oku i ai a e 200k i he patiseti lolotonga ko e tokoni mei Siaina pea kōku tufa atu a e ngaahi uhilá. Ko e lisi kole ki he ta u lolotonga kōku ova ia he 900k, kōku vahevahe fakapotopoto pe pea kōku ai a e kongá he ta ú ni pea kongá he ta u kaha u. Fehu i a e Fakafofonga Ha apai 12 ko e maama hala a Ha apai na e maumau kotoa he afa, na e osi *pledge* a e *ADB* e ngaahi, na e oange

p maama hala ia k na e ikai ke kakato pea ko e tokoni mei he *ADB* oku te eki ma u ange a e maama ia ko ia. Tali a e Minisit oku ikai ha polokalama maama hala ia a e *ADB*. Na e vahevahe mai a e maama a Pangai ki he ngaahi kolo ki uta. Fehu i a e Fakafofonga ko e fehu i a e maama tokoni he saikolone Ieni. Tali a e Minisit na e ikai ha tokoni maama uhila mei he *ADB* ka ko e Pule anga oku nau fakahoko a e tokoni ko eni. Ko e tanu hala oku fakalahi ki ai a e 5m. I ai mo e fiema u fakav henga ke siofi a e ta ema ung ue pea ko e kongalahi ko e to utupú pea oku fai a e sio ki ai.

- Fekau aki mo e Minisit M l l ki he Ngaahi Ng ue Lalahi pea ko e L pooti Atita ko ia oku ave ia ki he *PSC* he oku iai mo e kau ng ue oku nau fekau aki mo ia.
- Fekau aki mo e pole ki he langa fakalakalaka, a ia ko e pole lahi taha ko e ikai ke tau ilo a e me a e hoko apongipongí. Pea kuo pau ke tau ng ue mo palani ki he me a e ala hoko mai apongipongí o tautefito ki he feliuliuaki a e eá. Kau mo e tu unga faka ekon mika he ngaahi pole pea oku fai a e sio ki he ngaahi langa lalahi oku amanaki ke osí. I he 2017 ko e sekitoa ng ue tene holoki etau tupu faka ekon mika. Oku fai mo e hanganaki ki he tu unga faka ekon mika fakavaha apule anga mo e founga e lava ke uesia ai kitautolu haange ko e l paanga mei muli [230m he ta u] mo etau koloa oku h atu. Te tau mateuteu ki he ngaahi pole ko eni he kaha u aki etau mateuteu mo ha pa anga ke tauhi aki e ng ue o kapau e holo e tu unga faka ekon mika.
- Fekau aki mo e aleapau mo e Tanoa, ko e faka at a e tute i he lolotonga pe a e lele a e langá, pea ka hili a e ta u e 4 e ma u leva e he Pule angá a e p seti e 2 o e tupú. Pea kuo nau osi kamata totongi lisi he kelekele. Oku tokoni foki ke ma u ng ue mei heni a e kakaí pea te nau fiema u ke *supply* a e H tele aki a e fua e ngoue mo e kau ng ue foki. Ko e tokoni i a e Tanoa pea te tau vahevahe he me a te nau ma u. Kuo pau ke nau l pooti mai enau ng ue pea he ikai lava ke nau toe lisi atu.
- Tu unga faka ekon mika, fakafuofua ki he 3.5% pea oku tau kei tupu p . Oku lahi a e pa anga he pangik pea oku fiema'u ke faka ai ai a e kau pisinisi ke nau ng ue i. A ia oku lahi a e pa anga ko e toe ke ng ue i.
- Faingam lie ki he toli fo i akau pea mo e siofi o e ngaahi palopalema fakas siale ka oku ikai ke fiema u ia ke tuku ai etau ng ue k ke tau tuiaki atu p a e ng ue. Oku fai a e ng ue ke toe sai ange pea fakalahi a e ngaahi faingam lie ke kau ki ai a e ng ue langa mo e uhila pea ke fakam lohia fakalaum lie a e kakai ke tokoni ke fakasi isi i a e palopalema.
- Totongi tupu i he pangik . Osi kamata ng ue mai a e Pangik Pule ia ke tokangaekina a e me a ko eni ke fakah kakato mai a e ngaahi totongi pea ke fakamahino a e *rate of return* a e ngaahi pangik .
- Ko e n mei Siaina oku nau osi fakah mai te nau kaniseli a e n ki mu a pea ko e n ko eni ki he langa o Nuku alofa oku kei muimui i p a e ng ue ki ai. Ko e kautaha e 3 kuo osi t mai ka oku te eki t mai a e kautaha e ua ka oku kei fai pe a e ng ue ki ai. Fehu i a e Fakafofonga Tongatapu 4, no a e ngaahi kautaha he peesi 53, oku fakal l a a e taimi ta n ? Ko fe a e n oku kaniseli? Tali a e

Minisit 1. N tanu hala 2. N langa Nuku alofa, fakal l a ta u 10 pea toki t sino i n ko e tupu p oku totongi he taimi ni. Ko e kautaha e 3 osi kamata t k ko e kautaha e 2 oku mau kei ng ue ki ai. Fehu i a e Fakafofonga N pele Fika 2 Ha apai, ko e 10m ki he mala e t pulu ko e n ia p *grant*? Tali a e Minisit ko e 10m mo e pa anga p ia a e fonua. Fehu i a e Fakafofonga N pele Fika 2 Vava u, tokanga ki he no mei Siaina a ia oku mahino he ikai p ke to o ia ka tetau fononga mo ia ki he kaha u. Oku totonu p ke tau feinga ke to o he oku nau fakatupu koloa mo t naki pa anga hotau fonua. Tali a e Minisit Peesi 137, ko e no mei Siaina na e kongua ua pea ko e l l a o e taimi ta n i he Fakalahi 8-15. Osi kamata totongi e he Pule anga a e totongi tupu he n ki Siaina kae toki kamata mai eni hono totongi mai e he ngaahi kautaha.

- Peesi 40 fekau aki mo e holo ko ia i he sekitoa e ua, t pile 5.4 a ia ko e falekoloa taautaha. Ko e lahi e fakatau he falekoloa oku makatu unga ia he ngaahi k toanga oku fai pea ka holo e holo e fakatau he fonua. Ng ue a e Pule anga oku 4.4, k e holo ia he ko e taha ia e kaveinga ng ue he tau ni ko e p seti 60 a e kau ng ue pea p seti e 40 ki he ng ue. Pea e lava ke hoko eni aki hono ikai toe fakang ue i a e ngaahi lakanga at i he ngaahi lakanga ki lalo. Fai mo e feinga ke faka ai ai a e l pa anga mai mei muli mo hotau k inga Tonga i muli.
- Vakai a e Pule anga Nu usila ki he enau tokoni a ia na e fakahoko e he kautaha tau at ina. Oku nau fiefia ke omai a e tokoni i ha fuofua taimi mei Nu usila mo Aositel lia o omai hangatonu ki he Patiseti. Oku nau nofo p ki he tokoni ki he ngoue, toutai mo hono ave hotau kakai ki muli.

FALE ALEA [4pm]

TOLOI A E FALE ALEA KI HE 10AM TU APULELULU